

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМІЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМІЙ КЕНГАШ
АСОСИДАГИ БИР МАРТАЛИК КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

САГДУЛЛАЕВА ДИЛФУЗА КАРИМУЛЛАЕВНА

**«ҚИСАСИ РАБҒУЗИЙ» АСАРИДАГИ АРАБИЙ ЖУМЛА ВА
ЎЗЛАШМАЛАРНИНГ СТРУКТУР-СЕМАНТИК ТАДҚИҚИ**

24.00.04 – Мумтоз шарқ адабиёти ва манбашунослиги

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2021

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Оглавление автореферата доктора философии (PhD) по филологическим
наукам**

**Content of Dissertation Abstract of Doctor of Philosophy (PhD) on
Philological Science**

Сагдуллаева Дилфуза Каримуллаевна «Қисаси Рабғузий» асаридаги арабий жумла ва ўзлашмаларнинг структур-семантик тадқиқи.....	3
Sagdullaeva Dilfuza Karimullaevna Structural-semantic investigation of arabic sentences and loanwords in the work of «Qisasi Rabguzi».....	21
Сагдуллаева Дилфуза Каримуллаевна Структурно-семантическое исследование арабских предложений и заимствованных слов в произведении «Қисаси Рабғузи»	39
Эълон қилинган ишлар рўйхати Список опубликованных работ List of published works.....	43

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМІЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМІЙ КЕНГАШ
АСОСИДАГИ БИР МАРТАЛИК КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

САГДУЛЛАЕВА ДИЛФУЗА КАРИМУЛЛАЕВНА

**«ҚИСАСИ РАБҒУЗИЙ» АСАРИДАГИ АРАБИЙ ЖУМЛА ВА
ЎЗЛАШМАЛАРНИНГ СТРУКТУР-СЕМАНТИК ТАДҚИҚИ**

24.00.04 – Мумтоз шарқ адабиёти ва манбашунослиги

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2021

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2021.1.PhD/Fii773 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме) Илмий кенгаш веб-саҳифаси (www.iiia.uz) ҳамда «ZiyoNet» ахборот-таълим порталида (www.ziyounet.uz) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар: Рустамий Салимаҳон Алийбеғ қизи
филология фанлари доктори, доцент

Расмий оппонентлар: Абдушукуров Бахтиёр Бўронович
филология фанлари доктори, профессор
Мирзиятов Шухрат Мирғиязович
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент

Етакчи ташкилот: Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 рақамли Илмий кенгаш асосидаги Бир марталик кенгашнинг 2021 йил «15» ноябр соат 10⁰⁰ даги БИММ платформасидаги мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11- уй. Тел.: (99871) 2449470; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiia.uz).

Диссертация билан Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (85-рақам билан рўйхатга олинган). (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11- уй. Тел.: (99871) 2440091; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiia.uz).

Диссертация автореферати 2021 йил «25» сентябр да тарқатилади.
(2021 йил «8» сентябр даги 1 рақамли реестр баённомаси).

З.М.Исламов
Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш асосидаги Бир марталик кенгаш раиси, филология фанлари доктори, профессор

Н.А.Мухамедов
Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш асосидаги Бир марталик кенгаш илмий котиби, тарих фанлари доктори (DSc), доцент

Н.Г.Низомиддинов
Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш асосидаги Бир марталик кенгаш семинар раиси, филология фанлари доктори, профессор в.б.

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон илм-фани тараққиётида илк Шарқ Уйғониш даври – «Мусулмон Ренессанси» деб ном олган ўрта асрларда инсоният учун ибрат намунаси бўлган Қуръоний қиссалар асосида «Qişaşu-l-anbiyā» (قصص الأنبياء) туркумида яратилган мумтоз адабий манбалар, жумладан, Али ибн Ҳамза ал-Кисой (738-805), Саҳл ибн Абдуллоҳ ат-Тустарий (815-896), Муҳаммад ибн Абдулмалик ал-Мусаббихий (977-1029), Ибн Касир (1301-1373), Муҳаммад ад-Дандурумий (XII аср), Абу Исҳоқ ан-Найсабурий (XII аср) ҳамда Носируддин Бурҳонуддин Рабғузий (XIV аср) асарлари бебаҳо маънавий мерос сифатида эътироф этилади. Туркологиянинг беназир насрий намунаси саналган «Қисаси Рабғузий» асари араб тили ва адабиётининг туркий халқлар маданияти, тили тараққиётига таъсирини, араб ҳамда туркий тиллар алоқаларида сўз ўзлаштириш масаласини ёритишда қимматли манба саналади.

Дунё тилшунослигида «Қисаси Рабғузий» асари мўғуллар даврининг нодир ёдгорлиги сифатида ўрганиб келинмоқда. Кўплаб хорижий мамлакатларнинг илмий марказларида асарнинг факсимилеси, лотин алифбосидаги нашрлари яратилган. Асарнинг қўлёзма нусхалари, ижтимоий-сиёсий, ғоявий-бадий аҳамияти, графо-фонетик, лексик ва морфологик хусусиятларига доир тадқиқотлар манбашунослик, матншунослик, адабиётшунослик ва тилшунослик йўналишларида амалга оширилган. «Қисаси Рабғузий» асари арабча унсурларга бой, унда муаллиф томонидан балоғат илмининг (علم البلاغة) итноб (إطناب) усулида киритилиб, иқтибос (إقتباس) қилинган арабча жумлалар – Қуръон оятлари, оятлар шарҳи (تفسير), ҳадислар, дуо ва ҳикматлар ҳамда арабий ўзлашмаларни структур-семантик аспектда тадқиқ қилиш мазкур тадқиқотлар салмоғининг янада ортишига хизмат қилади.

Ўзбекистонда Мовароуннаҳр олимлари томонидан «...араб ёзувидаги турли мавзуларга оид ёзма ёдгорликлар ва эпитафика намуналарини тадқиқ қилиш»¹ масаласининг устувор йўналиш сифатида белгиланиши исломий манбаларни чуқур лингвистик таҳлил қилиш учун имкониятлар яратди. Мазкур манбаларни тилшунослик ва манбашунослик йўналишида ўрганиш асносида манбалар тили ва услуби, хусусан, араб тилининг туркий тилларга таъсири ҳамда муаллифнинг умумхалқ тилига муносабати каби масалалар ўз ечимини топади. Ҳозирга қадар ўзбек тилшунослигида «Қисаси Рабғузий» асарининг лексик қатлами тадқиқ қилиниб, муайян илмий хулосалар чиқарилган. Асардаги туркий тиллар лексикасини бойитишда аҳамиятли бўлган арабча ўзлашмаларнинг структур-семантик тадқиқи, муаллифнинг диний мазмундаги арабча жумла, сўз ва иборалар моҳиятини ёритишда қўллаган лингвопоэтик таҳлил усуллари, сўз қўллаш маҳорати каби масалалар бу йўналишда алоҳида тадқиқот ишлари олиб бориш зарурлигини кўрсатади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги, 2018 йил 16 апрелдаги ПФ-5416-сон «Диний-маърифий

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-2995-сон «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори // Халқ сўзи, 2017 йил 25 май.

соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2020 йил 20 октябрдаги ПФ-6084-сон «Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармонлари, 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 2 августдаги 572-сон «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси маркази фаолиятини ташкил этиш тўғрисида»ги, 2020 йил 16 апрелдаги ПҚ-4680-сон «Шарқшунослик соҳасида кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятни ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорларида белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация иши муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланиши-нинг устувор йўналишларига мослиги. Тадқиқот республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари» устувор йўналишларига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. «Қисаси Рабғузий» асари кўплаб хорижлик турколог олимлар томонидан катта қизиқиш билан ўрганилган. Жумладан, асарнинг матншунослик, манбашунослик ва адабиётшунослик аспектидаги тадқиқи Ч.Ръё, К.Гронбек, К.Роук, Ф.Ханкард, К.Дитерс, Х.Бешотен, М.Вандамме, Ж.Окейн, Р.Данкофф, Ж.Дорфер, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги туркологлари Н.Ильминский, Н.Остроумов, Н.Катанов, П.Мелиоранский, С.Малов, Г.Газиз, Г.Рахим, А.Краубаева, Н.Ҳожизода изланишларида кузатилади².

² Rieu Ch. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum, III, 1888. – P. 272; Grohbech K. Rabguzi Narrationes de Prophetis. Cod. Mys. Brit. Add. Kopenhagen, 1948; Rauke K., Hankart F., Deeters K.C. Rabghuzi Fourteenth Century Turkic Folklorist // Volksüberlieferung, Ed. F. Harkort et al. – Göttingen, 1968. – P. 373-400; Boeschoten H.; M. van Damme. The Poetry in Rabghuzi's Qisas // L'Asie Centrale et ses Voisins, Influences Reciproques. – Paris, 1990. – P. 9-36; Boeschoten H. The Leningrad Manuscripts of Rabghuzi's Qisas // Türk Dilleri Araştırmaları 1. – Istanbul, 1994. – S. 7-79; Boeschoten H. Iskandar-Dhulqarnain in den Qisas-i Rabguzi // De Turcicis aliisque rebus: commentarii Henry Hofman dedicati ; feestbundel voor professor emiritus H. F. Hofman ter gelegenheid van zijn vijfenzeventigste verjaardag aangeboden door vrienden en studenten, Instituut voor Oosterse Talen en Culturen. – Utrecht, 1992. – S. 39-57; Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets: Qiṣaṣ al-Anbiyā': an Eastern Turkic Version, Vol. I. Critically Edited by H. E. Boeschoten, M. van Damme and S. Tezcan with the assistance of H. Braam, B. Radtke; Vol. II. Translated into English by H. E. Boeschoten, J. O'kane and M. van Damme. – Leiden-New York-Köln: E. J. Brill, 1995; Dankoff R. Rabghuzi's Stories of the Prophets // Journal of American Oriental Society, 117/1. – USA, 1997. – P. 115-126; Doerfer G. «Al-Rabghāzī: The Stories of the Prophets, Qiṣaṣ al-Anbiyā'». An Eastern Turkish Version, Volume One, Critically edited by H. E. Boeschoten, M. van Damme, S. Tezcan. With the assistance of H. Braam, B. Radtke. Brill: Leiden, New York, Köln 1995 XXV, 787, Volume Two Translated into English by, H. E. Boeschoten, J. O'Kane, M. van Damme, Brill 1995, IX, 832// Central Asiatic Journal, 41/1. – Wiesbaden, 1997. – S.125-127; Ильминский Н. Кисас-и Рабгузий. – Казань, 1859; Остроумов Н.П. Критический разбор мухаммеданского учения о пророках. – Казань, 1874. – 112 с; Катанов Н.Ф. Мусульманские легенды. Тексты и переводы. Приложение к т. XXV. «Записок акад. наук», – №3. – Санкт-Петербург, 1894. – 44 с; Мелиоранский П.М. Сказание о пророке Салихе. المظفرية Сборник статей учеников проф. В.Р. Розена. – Санкт-Петербург, 1897. – С. 279-308; Малов С.Е. Мусульманские сказание о пророках про Рабгузи. Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее. – Ленинград, 1930. – С. 507-508; Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – Москва-Ленинград, 1951. – 452 с; Газиз Г., Рахим Г. Татар эдабияты тарихы. – Казан, 1922. – Б. 78-92; Краубаева А. Идеино-художественные особенности «Киссаи Рабгузи» и «Мухаббат-наме». Автореф. дисс. ... канд. фил. наук. – Алма-Ата, 1974. – 27 с; Naciade N. Nasireddin Rabgūzī'nin Kısa'sı'l-Enbiyâ Adlı Eseri ve Onun Azerbaycan Türkçesi ile Münasebeti // Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 1. – Konya, 1997. – S. 67-77.

Асар юзасидан Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги олимларидан Ж.Шинкевич, А.Абражеев, А.Халиуллина каби туркологлар лингвистик тадқиқотлар олиб борганлар. Жумладан, А.Халиуллина асарнинг графофонетик ва морфологик хусусиятларини ёритиш билан бирга, унинг дунё илм-фанида 35 та қўлёзма нусхаси мавжудлиги ҳамда туркий тиллар тарихини тадқиқ қилиш асносида А.Щербак, Э.Тенишев, А.Баскаков, Н.Насилов каби туркийшунос олимлар асарнинг тил хусусиятларига доир турли мулоҳазалар билдиришгани ҳақида маълумот берган. Татар олималаридан А.Исхақованинг илмий мақоласи асардаги нумеративларнинг қўлланилиши, Г.Гайнутдинова тадқиқоти Лут алайҳи-с-салом қиссасидаги от ва сифат туркумига оид сўзларнинг лингвистик таҳлилига бағишланган³.

Ўтган асрнинг ўрталаридан бошлаб, туркиялик тадқиқотчилардан С.Чағатай, М.Кўпрулу, Т.Текин, А.Ата, С.Эршаҳин, И.Жамилўғли, Г.Сағўл, А.Гузуток, А.Жин, М.Чурук, М.Буду каби қатор олимлар «Қисаси Рабғузий» бўйича манбашунослик, адабиётшунослик ва тилшунослик йўналишларида илмий изланишлар олиб борганлар⁴.

Ўзбек олимларидан, дастлаб, А.Фитрат ўзининг «Ўзбек адабиёти намуналари» асарига «Қисаси Рабғузий»дан парчалар киритган. Мустақиллик йилларида юртимизнинг атоқли туркийшунос олимлари Э.Фозилов, А. Юнусов, Ҳ. Дадабоев, Ю. Шокиров томонидан асарнинг икки жилдли кирилл алифбосидаги нашри чоп этилган. 2018 йилда асарнинг 1904 йили Самарқандда чоп этилган нусхаси Б. Абдушукуров томонидан ўзбек адабий тилига мослаб, изоҳлар билан тақдим қилинган. Ўзбек адабиётшунослигида асарнинг мавзу қўлами, жанр хусусиятлари, поэтик тили каби масалалар Х.Усманов, Н.Маллаев, И.Останакулов, Ҳ.Кароматов, Ҳ.Сафарова, З.Шукурова, М.Курбаниязов томонидан атрофлича ёритилган бўлса, асарнинг

³ Schinkewitsch Y. Rabguzis Syntax. MSOS II. 1926. – P. 130-172; Абражеев А. Сложные предложение (гипотаксис) в прозе «Кисасул-анбия» Рабгузи – писателя XIV века. Труды Узбекского государственного университета. – Самарканд, 1957. – С. 125-140; Халиуллина А.Р. Графо-фонетические и морфологические особенности тюркоязычного письменного памятника XIV в. «Кысас ал-анбия» Насредина Рабгузи. Автореф. дисс. ... канд. фил. наук. – Казань, 2002. – 29 с; [https://cyberleninka.ru/article/Исхакова_А.Р._Использование_нумеративов_в_тюркоязычном_памятнике_XIV_века_«Кысас_ал-Анбия»_Рабгузи;_Гайнутдинова_Г.Р._Историко-лингвистический_анализ_именной_части_лексики_текстов_Рабгузи_«Кысас_ал-анбия»_\(на_примере_«Сказаний_о_пророке_Лоте»\)_.](https://cyberleninka.ru/article/Исхакова_А.Р._Использование_нумеративов_в_тюркоязычном_памятнике_XIV_века_«Кысас_ал-Анбия»_Рабгузи;_Гайнутдинова_Г.Р._Историко-лингвистический_анализ_именной_части_лексики_текстов_Рабгузи_«Кысас_ал-анбия»_(на_примере_«Сказаний_о_пророке_Лоте»)_.) Актуальные вопросы тюркологических исследований. – Санкт-Петербург, 2016. – С. 228-234.

⁴ Çağatay S. Türk Lehçeleri Örnekleri [I]. – Ankara, 1950. – S. 141-151; Köprülü F. Rabgûzî ve Kısasü'l-Enbiyâ'sı. Türk Edebiyatı Tarihi. – İstanbul, 1980. – S. 286-289; Tekin T. Al-Rabghuzî, The Stories of the Prophets: Qisas al-Anbiya // Türk Dilleri Araştırmaları, 5. – İstanbul, 1995. – S. 259-264; Ata A. Nâsirü'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabğûzî: Kışaşü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları). C. I: Giriş-Metin-Tıpkıbasım. – Ankara, 1997. – 616 s; C. II: Dizin. – Ankara, 1997. – 820 s; Erşahin S. Türklerin Hz. Muhammed Hakkındaki İlk Bilgi Kaynaklarından Kısas-ı Enbiyalar: Kısas-ı Rabgûzî Örneği // Diyanet İlmî Dergi, Peygamberimiz Hz. Muhammed (SAV) Özel Sayısı. – Ankara, 2000. – S. 197-224; Sağol G. «Harezmi Türkçesi ve Harezmi Türkçesi ile Yazılan Eserler», Türkler Ansiklopedisi, 5. – Ankara, 2002. – S. 804-813; Gözütok A. Rabgûzî, Kıyasu'l-Enbiyâ: XIX. Yüzyıla Ait Bir Kazan Yazması // Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 37. – Erzurum, 2008. – S. 1-30; Cin A. Rabguzi'nin Kıyasu'l-Enbiyasının Tahran Nüshası // Turkish Studies, 5/1. – London, 2010. – S. 237-245; Çürük M.S. Olumsuzluğu Kuvvetlendirme Stratejileri Üzerine: Kıyasu'l-Enbiya Örneğinde Bir İnceleme // Dil Araştırmaları, 14. – İstanbul, 2014. – S. 147-169; Budu M. Türkçe Kıyasu'l-Enbiyâ Tercümelere ve Ebû İshâk İbrâhîm B. El-Mansûr B. Halefi'l-Müzekkir En-Nisâbü'rî'nin Kıyasu'l-Enbiyâ'sının Türkçe Tercümesi // Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. – İstanbul, 2020. – S.71-95.

манбашунослик ва матншунослик аспектидаги тадқиқи Н.Ҳажиева, А.Юнусов, И.Қаюмова томонидан амалга оширилган⁵.

«Қисаси Рабғузий» асарининг тил хусусиятлари Ў.Мирзакаримова, Э.Фозилов, Ҳ.Дадабоев, Н.Хусанов, Б.Абдушукуров каби ўзбек тилшунослари томонидан тадқиқ қилинган⁶. Б.Абдушукуровнинг докторлик диссертацияси асарнинг тил хусусиятларига бағишланган фундаментал тадқиқот ҳисобланади. Унда асарда қўлланган араб ва форс тилларидан ўзлашган лексемаларнинг туркий аффикслар билан бирикиб янги сўз ҳосил қилишдаги аҳамияти очиб берилган ҳамда айрим арабча ўзлашмалар генеалогиясига ойдинлик киритилган.

Бугунги кунда тилшунослик соҳасида «Қисаси Рабғузий» асарининг тил хусусиятлари (лексик, морфологик, синтактик бирликлар) таҳлиliga бағишланган қатор ишлар амалга оширилган бўлса-да, асардаги арабий жумлалар, хусусан, Қуръон оятлари, ҳадис, дуо, ҳикматлар, шунингдек, арабча ўзлашмалар структур-семантик аспектда махсус ўрганилмаган. Монографик планда текшириш объекти бўлмаган мазкур илмий муаммонинг тадқиқи долзарб масалалардан бири саналади.

Диссертация тадқиқотининг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги.

Диссертация мавзуси Ўзбекистон халқаро ислом академияси илмий-тадқиқот ишлари режасининг «Мумтоз шарқ адабиёти ва манбашунослиги» мавзусидаги илмий лойиҳаси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади «Қисаси Рабғузий» асаридаги арабча жумла ва ўзлашмаларнинг структур-семантик хусусиятларини очиб беришдан иборат.

⁵ Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари. – Самарқанд, 1928. – Б. 104-112; Носируддин Бурҳонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. Биринчи китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1990. – 240 б; Иккинчи китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1991. – 272 б; Носируддин Бурҳонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. – Тошкент, 2018. – 216 б; Усманов Х. Новаторство Кул Али и Рабғузи // Тюркский стих в средние века. – Казань, 1987. – С. 60-68; Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. 1-том. Энг қадимги даврлардан XV асрнинг II ярмигача. – Тошкент: Фан, 1978. – Б.179-186; Останақулов И. «Қисас ар-Рабғузий» – адабий асар. Фил. фан. ном. ... дисс. – Тошкент, 1993. – Б.129; Кароматов Ҳ.С. Ўзбек адабиётида Қуръон мавзулари (адабий-тарихий таҳлил). Фил. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 1993. – 281 б; Сафарова Ҳ.А. Рабғузийнинг «Қиссаи Юсуф Сиддик алайҳиссалом» асари манбалари ва ғоявий-бадиий таҳлили. Фил. фан. ном. ... дисс. – Самарқанд, 2001. – 153 б; Шукурова З. Ю. «Қисаси Рабғузий»да фольклор анъаналари. Фил. фан. бўйича фалсафа док. (PhD) ... дисс. автореферати. –Тошкент, 2019. – 49 б; Курбаниязов М.А. XVI аср адабиётида ҳикоят жанри тараққиёти («Қисаси Рабғузий» мисолида). Фил. фан. бўйича фалсафа док. (PhD) ... дисс. автореферати. – Қарши, 2019. – 49 б; Насиёева Н. Rabgūzī'nin Kısasü'l-Enbiyâ eserinin Bakü yazması // Türk Dili ve Edebiyat Dergisi, 514. – Istanbul, 1994. – S. 291-296; Юнусов А. Древнейший список «Кысас-и Рабгузий» //Историко-лингвистический анализ лексикки старописьменных памятников. – Ташкент: Фан, 1994. – С. 25-32; Қаюмова И. Кысас ар-Рабғузий. Муаммолар, ечимлар ва янги маълумотлар // Академик У.И. Каримов номидаги республика ёш олимларининг конференция тезислари тўплами. – Тошкент, 2008. – Б. 13.

⁶ Мирзакаримова У. Морфологические особенности «Кысасы Рабгузи». Автореф. дисс. ... канд. фил. наук. – Ташкент, 1969. – 25 с; Фозилов Э. Turcologica II. – Тошкент: ФАН, 2008; XIII-XIV асрлар туркий адабий ёдгорликлар тили. Морфология. Масъул муҳаррир Э.И. Фозилов. – Тошкент, 1986. – 288 б; Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. – Ташкент: Ёзувчи, 1991. – 168 с; Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексикки старо-узбекского языка. – Ташкент, 1990. – 215 с; Хусанов Н. XV аср ўзбек адабий ёдгорликларидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. Фил. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2000. – 243 б; Абдушукуров Б. «Қисаси Рабғузий» лексикаси. Фил. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2017. – 259 б.

Тадқиқотнинг вазифалари:

«Қисаси Рабғузий» асаридаги арабча жумлаларнинг манбаларини аниқлаш;
Қуръон оятлари ва ҳадислардан иқтибос келтириш принципларини далиллаш;

асардаги арабча дуо ва ҳикматларнинг матнда қўлланилиш усулларини белгилаш;

арабий ўзлашмаларнинг структур хусусиятларини очиб бериш;

арабий ўзлашмалар асосида ҳосил бўлган туркий ясалмаларнинг деривацион хусусиятларини ёритиш;

арабий ўзлашмалар иштирокидаги бирикмаларни синтактик таҳлил қилиш;

арабча жумла, сўз ва ибораларнинг туркий тилдаги талқин принципларини белгилаш;

асардаги диний атамалар семантикасини ёритиш;

арабий ўзлашмалар асосида шаклланган луғавий бирликларнинг семантик хусусиятларини очиб бериш ва таклиф-тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Тадқиқотнинг объектини «Қисаси Рабғузий» асаридаги арабий жумла ва ўзлашмалар ташкил этади.

Тадқиқотнинг предмети сифатида «Қисаси Рабғузий» асаридаги арабий жумла ва ўзлашмаларнинг структур-семантик хусусиятлари танланган.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқот мавзусини ёритишда тавсифлаш, таснифлаш, чоғиштирма методлари; структур-семантик, компонент ва лингвопоэтик таҳлил усулларида фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

«Қисаси Рабғузий» асари матнига Қуръони карим, тафсир, ҳадис ва араб халқ оғзаки ижоди намуналаридан иборат 1355 та арабча жумла муаллиф фикрини мустаҳкамлаш учун балоғат илмининг итноб (إطناب) усулида киритилгани асосланган;

асарда арабий ўзлашмалар асосида шаклланган луғавий бирликлар сўзнинг эмоционал бўёқдорлиги ва лингвопоэтик аҳамият касб этишида мазмундорликни таъминлаш учун ташбих (метафора), мажоз (функционал кўчим), истиора (метонимия) ҳамда киноя (ном кўчиши) усуллари орқали кўчма маънода қўлланганлиги далилланган;

араб тилидаги лексик бирликларнинг семантикасини очиб бериш учун арабий жумлалар Рабғузий томонидан тўғридан-тўғри таржима ва туркий изоҳлар, арабча лексемалар туркий муодилини келтириш усуллари ёрдамида берилганлиги исботланган;

асардаги жами 339 та диний мазмундаги خالق *Xāliq*, 'Alīm, سمیع *Samī*, ملك *malaku-l-mavt*, الموت *malaku-l-mavt*, كفر *kufr*, ركوع *ruku*, 'تسبیح *tasbīḥ*, شریعة *ṣarī'at*, نكاه *nikāḥ*, زكاة *zakāt*, أخيار *axyār*, عمارة *'ammāra* каби лексемаларнинг Аллоҳнинг исмлари, эътиқод, ибодат, тасаввуф, фикҳ мавзулари доирасида қўллангани аниқланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

«Қисаси Рабғузий» асарида Қуръон оятлари, ҳадис, дуо ҳамда ҳикматларнинг берилиш принципларини аниқлаш орқали Қуръони карим ва ҳадис, шунингдек, улар асосида шаклланган дуолар ҳамда арабча

ҳикматларнинг ўрта аср мусулмон халқлари адабиётидаги амалий аҳамияти илмий далиллар орқали очиб берилган;

арабча ўзлашма ва улар иштирокида ҳосил бўлган бирликларнинг деривацион хусусиятларини таҳлил қилиш орқали асар тилидаги арабий қатламнинг туркий тиллар ривожига ўрни аниқланиб, ўз қатлам бирликларининг ўзга тил бирликлари билан муносабатга киришиш жараёнида ўзлашма қатламнинг график ва фонетик жиҳатдан ўз тил системасидаги мавжуд қоидаларга бўйсундирилиши мисоллар ёрдамида асосланган;

«Қисаси Рабғузий» асарида лексик бирликларнинг маъно хусусиятларини ёритишда қўлланган таржима ёки изоҳлар асарнинг моҳияти ҳамда унда қўлланган рамзларни тўғри тушуниш ва англашга ёрдам бериши очиб берилган;

арабий ўзлашмалар асосида ҳосил бўлган луғавий бирликларда маъно кўчиш ҳодисаси аниқланиб, муаллифнинг сўз қўллаш маҳоратини ёритиш орқали араб балоғатининг ўрта аср туркий тиллар ривожига таъсири кўрсатиб берилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги «Қисаси Рабғузий» асари бўйича билдирилган турли илмий қарашларнинг ўрганилганлиги, таҳлил объекти сифатида асарнинг Британия музейида Cod. Mus. Brit. Add. 7851 рақами остида сақланаётган кўлөзманинг К.Гронбек томонидан амалга оширилган факсимиле нусхасидан фойдаланилганлиги, тадқиқотда объективлик тамойили асосидаги методларга таянилганлиги, тадқиқот хулосалари ва тавсиялари амалиётга татбиқ этилганлиги, тадқиқот натижаларининг ваколатли тузилмалар томонидан тасдиқлангани билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Диссертациянинг илмий аҳамияти тадқиқотдаги асосий илмий хулосалар ва муҳим назарий умумлашмалардан мумтоз асарларнинг тил хусусиятлари, арабча сўзларнинг ўзбек тилига ўзлашиш жараёнини аниқлаш ва туркий тил тарихини даврлаштириш масалаларига бағишланган истиқболли илмий тадқиқотларда илмий-назарий манба бўлиб хизмат қилиши билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти улардан олий ўқув юртларининг филология факультетларида «Эски ўзбек тили», «Ўзбек мумтоз адабиёти» фанлари ҳамда «Матн лингвистикаси», «Балоғат илми» каби ўқув курсларида назарий ва амалий манба сифатида маъруза матнлари, дарслик ва ўқув қўлланмалар тайёрлаш ҳамда исломшунос филологлар учун махсус курсларни ташкил қилишда фойдаланиш мумкинлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. «Қисаси Рабғузий» асарида қўлланган арабий жумла ва ўзлашмаларнинг структур-семантик тадқиқи бўйича олинган илмий натижалар асосида:

«Қисаси Рабғузий» асари матнига Қуръони карим, тафсир, ҳадис ва араб халқ оғзаки ижоди намуналаридан иборат 1355 та арабча жумла муаллиф фикрини мустаҳкамлаш учун балоғат илмининг итноб (إتناء) усулида киритилганига доир илмий хулосалар буюртма асосида нашр этилган «Буюк юрт алломалари» номли китоб мазмунига сингдирилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича

қўмитанинг 2021 йил 9 июлдаги 02-03/4384-сон маълумотномаси; Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказининг 2021 йил 21 июндаги 01-07/133-сон маълумотномаси). Натижада Қуръон илмларининг ўрта аср мумтоз асарлар тилига сингдирилиши билан боғлиқ масалаларни кенг жамоатчиликка танитиш имконияти яратилган;

асарда арабий ўзлашмалар ёрдамида шаклланган луғавий бирликларнинг ташбих, мажоз, истиора ва киноя усуллари орқали кўчма маънода қўлланиш хусусиятларига оид илмий хулосалардан ФА-Ф-1-рақамли «Қорақалпоқ фольклоршунослиги ва адабиётшунослиги тарихини тадқиқ этиш» мавзусидаги фундаментал лойиҳа (2017-2020) доирасида фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Қорақалпоғистон бўлимининг 2021 йил 3 майдаги 17.01/23-сон маълумотномаси). Натижада Олтин Ўрда адабиётшунослиги тарихида қўлланган лингвопоэтик усуллар арабча ўзлашмалар иштирокига оид маълумотлар билан мазмунан такомиллаштирилган;

асардаги арабча жумла, сўз ва ибораларнинг мазмуни туркий таржима ёки изоҳ орқали ёритилганлиги ҳақидаги илмий хулосалар Гафур Ғулом уй-музейида ташкил этилган «Қўлёзма ва нодир нашрлар» рукнидаги онлайн экспозициясида фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлигининг 2021 йил 27 январдаги 03-12-08-397-сон маълумотномаси). Натижада музейдаги ўзбек тили ва адабиётига доир экспозицияларнинг янги маълумотлар билан бойиши таъминланган;

асардаги Аллоҳнинг исмлари, эътиқод, ибодат, тасаввуф, фикҳ мавзулари доирасида қўлланган жами 339 та диний мазмундаги лексемаларнинг семантик хусусиятларига оид илмий хулосалардан Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси «O‘zbekiston telekanali»нинг «Такдимот» кўрсатуви сценарийларини тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон миллий телерадиокомпаниясининг 2021 йил 26 апрелдаги 02-40-618-сон маълумотномаси). Натижада томошабинларга «Қисаси Рабғузий» асаридаги диний атамаларнинг мазмун-моҳиятини тўғри талқин қилишга оид илмий янгиликлар етказилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари 3 та халқаро ва 9 та республика илмий-амалий анжуманларида қилинган маърузаларда жамоатчилик муҳокамасидан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Диссертация мавзуси бўйича 22 та илмий иш чоп этилган, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 10 та мақола, хусусан, 7 таси республика, 3 таси хорижий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация таркиби кириш, учта боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловадан иборат бўлиб, ҳажми 141саҳифани ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида мавзунинг долзарблиги ва зарурати асосланиб, тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари, объекти ва предмети аниқланган. Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялар ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилиб, унинг илмий янгилиги ва амалий натижалари баён этилган. Олинган натижалар асосида тадқиқотнинг назарий ва амалий аҳамияти очиб берилган. Тадқиқот натижаларининг амалиётга жорий қилиниши, ишнинг апробацияси, натижалари, эълон қилинган ишлар ва диссертациянинг тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Биринчи боб «**Қисаси Рабғузий**» асаридаги арабий жумлалар тадқиқига оид назарий масалалар» деб номланган. Ушбу бобда диссертациянинг мақсад ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда асардаги арабий жумлаларнинг манбалари аниқланган, Қуръон оятлари ва ҳадислардан иқтибос келтириш принциплари, дуо ҳамда арабча ҳикматларнинг матнда қўлланилиш усуллари тадқиқ этилган.

«Қисаси Рабғузий» асари матни арабча унсурларнинг кўплиги билан ўзига хос хусусиятга эга. «*Қисаси Рабғузий*» асаридаги арабий жумлалар манбалари» номли биринчи фаслда асарга жами 1355 та арабча жумла киритилгани аниқланган. Улар Қуръон оятлари, тафсир, ҳадис, дуо ва ҳикмат (афоризм) мазмунидаги жумлалар бўлиб, манбаларини Қуръони карим ва тафсирлар, пайғамбар ҳадислари ҳамда араб халқ оғзаки ижоди намуналари ташкил этади.

«Қисаси Рабғузий» диний-дидактик туркумдаги асар бўлиб, муаллиф ўз фикрини асослаш мақсадида 79 та суранинг 968 та оятидан фойдаланган. Бу эса, асарга киритилган арабча жумлаларнинг 71,4 фоизини ташкил қилади. Асарда қўлланган 59 та маккий суранинг 865 та оятида пайғамбарлар қиссаларига оид маълумотлар келтирилган бўлса, қолган 20 та маданий суранинг 103 ояти, асосан, ибодатлар ва ижтимоий муносабатларга оид шаръий ҳукмларни ифодалайди.

Рабғузий оятлар маъносини шарҳлашда бир неча ўринларда *Imām Sufyān ōz tafsīri iĉinda...*⁷ (145v8), *Saddiy mufasssir aydi* (55r7), *mu'tabar tafsīrda keltürmiš* (9v9), *Ihsānu-l-bayān atliĝ tafsīrda keltürmiš* (82r12) ибораларини қўллаганки, асардаги бу ҳолат баъзи арабча жумлалар манбасини тафсирлар ташкил этишидан дарак беради.

«Қисаси Рабғузий» асарига пайғамбар ва саҳобалар фазилати, эътиқодий ва маиший масалалар, яхши одатлар мукофоти, шошқалоқлик, такаббурлик, аёллар макри ва ҳоказо мавзулардаги жами 59 та арабча ҳадис киритилган. Жумладан, ҳадисларнинг ўн тўққизтаси Имом Бухорийнинг «Ал-жомеъ ас-

⁷ Ишда қуйидаги транскрицион белгилардан фойдаланилди. Ундошлар учун: ء – ' , ب – b, p, ت – t, ث – s, ج – j, ĉ, ح – h, خ – x, د – d, ر – r, ز – z, س – s, ش – š, ص – š, ض – d, ط – t, ظ – z, ع – ' , غ – ĝ, ف – f, w, ق – q, ك – k, g, ل – l, م – m, ن – n, ه – h, و – w, v, ي – y, نك – ŋ, истисно равишда, туркий сўзлардаги ð учун z, арабча сўзларда қўлланган ð учун z; туркий тилдаги унлилар учун: ä – олд қатор, лабланмаган унли; e – олд қатор, тор, лабланмаган унли; a – орқа қатор, лабланмаган унли; i – олд қатор, лабланмаган унли; i – орқа қатор, лабланмаган унли; ü – олд қатор, лабланган унли; u – орқа қатор, лабланган унли; ö – олд қатор, лабланган унли; o – орқа қатор, лабланган унли. Арабча ва форсча сўзлардаги чўзиқ унлилар учун: ā – чўзиқ «а», ī – чўзиқ «у», ī – чўзиқ «и» белгилари танланди.

саҳиҳ», биттаси «Ал-адаб ал-муфрад» асари, олтитаси Имом Термизийнинг «Ал-жомеъ ал-кабир» асари, учтаси Муслимнинг «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ» асари, бештаси Имом Бухорий, Имом Термизий, Абу Довуд, Ибн Можа, Нисойй ва Имом Аҳмад Ҳанбал каби машҳур муҳаддислар асарларидан келтирилган.

Дуо мазмунидаги арабча жумлалар манбасини Қуръон, ҳадис ҳамда халқ оғзаки ижоди намуналари ташкил қилади. «Қисаси Рабғузий» асарига пайғамбарларга оид дуолардан иборат 38 та оят киритилган. Жумладан, Бақара сурасининг 127, 129, 260-оятлари Иброҳим (а.с.), Қасас сурасининг 21-ояти Илёс ва Лут (а.с), Бақара сурасининг 286-ояти Муҳаммад (с.а.в.), Аъроф сурасининг 34-ояти Мусо, Сод сурасининг 5-ояти Сулаймон (а.с.)ларнинг Яратганга илтижоларини ифодалаган.

Қуръон оятлари ва ҳадислар замирида шаклланиб, халқ оғзаки ижодида вужудга келган арабча дуолар асарда муаллиф ёки бирор қаҳрамон номидан тилга олинади. اللهم هون علينا سكرة الموت (52v1) – «Аллоҳим, жон талвасасида бизга енгиллик бергин!»; *Ilyas aydi*: الهي سَيِّبْ لِي شَيْئًا اِرْكَبُه (158v19) – «Худойим, менга миниш учун улов бергин!» каби.

«Қисаси Рабғузий» асаридаги арабий жумлаларнинг яна бир тури ҳикматлар – халқ тафаккури ва ҳаётий тажрибасидан келиб чиқадиган хулосавий фикрларнинг ихчам ва кўркам бадий ифодаси бўлиб⁸, ўрта аср араб адабиётида мазкур жанр ривожини Қуръоний ҳикматларнинг халқ тилига кўчиби ўтиши билан боғлиқ ҳолда ривожланган⁹.

Асарга Аллоҳ Зоти ва унинг қудрати, пайғамбарларнинг Яратганга чексиз муҳаббати, қалб ва руҳ поклиги, қазои қадар ҳақлиги каби мавзулардаги жами 24 та арабча ҳикмат киритилган. Уларнинг манбаларини Қуръон ва ҳадис, оғзаки ва ёзма халқ адабиёти намуналари ташкил этади.

Баъзи арабча ҳикматлар манбасини жоҳилия даври вакили Аксам бин Сайфий ат-Тамимий¹⁰, Аббосийлар даври шоирлари Валид ибн Убайдуллоҳ ал-Бухтурий¹¹ ва Абдуллоҳ ибн Муборак ал-Марвазий¹² қаламига мансуб мисралар ташкил қилади.

«Қисаси Рабғузий» асарида арабча жумлаларнинг матн таркибига киритилиши الإطناب al-ittnāb усулига мос келади. «Итноб маънони ифодалаш учун лафзни кўпайтириш ёки қучайтирув ва таъкидни ифодалаш учун маънони қўшимча иборалар орқали етказишдир»¹³.

Мумтоз шарқ адабиётида асарда Қуръон оятлари ва ҳадисларни келтириш иқтибос санъати ҳисобланади. Диссертациянинг «Қуръони карим ва ҳадислардан иқтибос келтириш принциплари» иккинчи фаслида Рабғузийнинг Қуръон оятлари ва ҳадисларни келтириш орқали иқтибос санъатини ҳосил

⁸ Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. – Тошкент, 1990. – Б. 7.

⁹ Қаранг: Лебедев В.В. У истоков арабской фольклористики (арабские учёные VIII-IX вв. о фольклоре) // Палестинский сборник. Выпуск 29 (91). История и культура Ближнего Востока древнего и раннесредневекового времени. – Ленинград, 1986. – С. 102-108.

¹⁰ أنظر. يحيى وهيب الجبوري. أخبار وأشعار وأدب ونوادر وحكم. – عمان-الأردن، 2010. – ص 19.

¹¹ https://she3r.net/bait?b_id=37&name=%D8%A7%D9%84%D8%A8%D8%AD%D8%AA%D8%B1%D9%8A&

¹² https://books.google.co.uz/books?id=US4gDgAAQBAJ&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary

¹³ Рустамий С. Балоғат илмида лингвистик назариялар ва тил ходисаларининг ёритилиши. – Тошкент, 2017. – Б. 79-80.

қилиб, асарнинг поэтик қимматини оширишдаги маҳорати мисоллар таҳлили асосида очиб берилган. Асарда қўлланган оятлар шакл жиҳатдан қисман ва тўлиқ, маъно жиҳатдан маъноси сақланган ва маъноси кўчган иқтибослардир.

Фикрни қувватлаш ва далиллаш мақсадида оятларнинг 684 таси қисман, 284 таси тўлиқ ҳолда келтирилади. Иқтибос қилинган оятларнинг моҳияти, асосан, *قوله تعالى qavluhu Ta'ālā* «Буюк Яратган каломи», *قوله تعالى Mavlā ta'ālā qavluhu* «Буюк Аллоҳ каломи» каби қатор арабча бирикма ва жумлалар билан изоҳланади.

«Қисаси Рабғузий»да оятлар маъносига путур етмаган ҳолда, жузъий ўзгаришга учраган шаклда иқтибос қилинган бўлиб, миқдори 30 тани ташкил қилади. Оятларнинг ўзгариши бириктирувчи боғловчи ёки олд кўмакчининг алмашинуви, лексик алмашинув ёки сўз кўшиш ва жумла турини алмаштириш тарзида амалга оширилган.

Муаллиф ҳадислар иқтибосида ўзгаришсиз ва ўзгартириш киритиш каби турларни қўллайди. Насрий матнда 58 та, назмий парчада битта ҳадисдан иқтибос келтирилган. Ифода услубига кўра ўзгаришсиз келтирилган ҳадис асарда бир ўринда қўлланиб, у қуйидаги ҳадисдир: *قال عليه السلام: نُصِرْتُ بِالصَّبَا وَأَهْلِكَتُ عَادٌ بِالدَّبُورِ* – «Алайҳи-с-салом айтдиларки: Менга тонгги шамол ила зафар йўлланди, Од қавмини эрса, Дабур шамоли (кун ботар томондан эсадирган кечки шамол) ила ҳалокатга учратди»¹⁴. Жузъий ўзгаришга учраган ҳолда иқтибос қилинган ҳадисларни шартли равишда: 1) сўзларни маънодош эквиваленти билан алмаштириш натижасида асл моҳияти сақланган; 2) сўз алмашинуви натижасида лексик маъноси кўчган; 3) ифода услуби ўзгартирилиб, маъноси сақланган турларга ажратиш мумкин. Иқтибос қилинган ҳадисларнинг мазмуни оятлар сингари кўпчилик ҳолларда арабча ва туркий иборалар билан очиб берилган.

Диссертациянинг «*Дуо ва ҳикматларнинг матнда қўлланиш усуллари*» номли фаслида асарда қўлланган арабча дуоларнинг *مأثورة ta'sūra* (матни Қуръон ва ҳадисларда аниқ белгиланган); *مختار muxtara'* (матни илтижо қилувчи шахс томонидан эркин ҳолатда ифодаланадиган); киши ва киши номи билан бирга қўлланувчи диний-экзотик луғавий бирликлар¹⁵ турлари аниқланган. Асарда дуолар фикрни кучайтириш, таъкидлаш ва далиллаш учун қўлланган. Улар маълумот бериш мақсадида *aydi, dedi, bu du'āni ögrätü berdi, du'ā qildi* каби туркий бирликлардан сўнг таржима билан ёки таржимасиз; фикрни тасдиқлаш, бирор оятга ишора қилиш, хулосалаш, муайян ҳолатга шахсий муносабатни билдириш учун дуо келтириш усуллари орқали матнга киритилган.

Асарда дуолар билан бир қаторда, арабча ҳикматлар ҳам келтирилган. Улар қуйидаги тартибда берилган: а) матнга фикрни хулосалаш учун муаллиф номидан баъзан таржима билан, баъзида таржимасиз ҳолда; б) асар қаҳрамонлари тили орқали; в) ислом тарихидан маълумот бериш асосида.

¹⁴ Ҳадис таржимаси қуйидаги манбадан олинди: Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Олтин силсила. Саҳихул Бухорий. 2-жилд. – Тошкент, 2019. – Б. 103.

¹⁵ Улуков Н.М. Ўзбекча диний матнлар экзотик лексикаси. Фил. фан. ном. ... дисс. – Тошкент, 1997. – Б. 7.

Асардаги ҳар бир ҳикмат у ёки бу пайғамбар даврида бўлиб ўтган воқеа-ҳодиса ҳақидаги ҳақиқат ва хулосавий фикрларни ихчам тарзда юксак бадиият билан ифодалашга хизмат қилган.

«Қисаси Рабғузий» асаридаги арабий ўзлашмаларнинг структур хусусияти» деб номланган иккинчи бобда арабий ўзлашмаларнинг графофонетик хусусиятлари ва морфологик асоси, арабий ўзлашмалар билан ҳосил бўлган ясалмаларнинг деривацион хусусияти, арабча сўзлар иштирокидаги бирикмаларнинг синтактик таҳлили амалга оширилган.

Асардаги 2151 та лексика арабча сўздан иборат бўлиб¹⁶, ушбу ўзлашмалар диссертациянинг «Асардаги арабий ўзлашмаларнинг морфологик асоси» номли фаслида араб тилидаги сўз структурасининг морфологик тузилиши тамойилларига кўра таҳлил қилинди. Араб тилида сўзлар ўзига хос формалар асосида ясашиб, ҳар бир грамматик категория ўзининг муайян шакли – моделига эга¹⁷. Бу сарф илмида ўрганилади. Мазкур моделда ҳосил бўлган арабча ўзлашмалар асарда турли грамматик шаклларда қўлланган. Жумладан, فَعْلٌ fa‘l қолипидаги قول qavl (1v2); مُفَعَّلٌ mufa‘al қолипидаги مُحَمَّد Muḥammad (15r18), مَقَرَّرٌ muqarrar (25r5) каби. Мазкур лексемалар араб тилшунослари томонидан учта катта гуруҳ: الاسم al-’ism (исм), الفعل al-fi‘l (фeъл) ва الحرف al-ḥarf (eрдaмчи сўзлар)га бўлиб ўрганилади.

«Қисаси Рабғузий»даги арабий ўзлашмаларнинг аксарияти «исм» туркумига хос масдар, аниқ ва мажҳул даража сифатдоши, сифат ўзлашмалардан иборат. Асарда энг кўп ўзлашган сўзлар масдарлардир. Тадқиқотда биринчи боб феъли масдарининг 20 та морфологик қолипи аниқланди. Маълумки, арабий ўзлашмалар туркий тил муҳитида узоқ муддатли мослашув жараёнини бошидан кечирган. Бу ҳолат унинг фонетик, график ва грамматик хусусиятларида ўз аксини топган. Хусусан, от туркумининг муаннас (aёл) жинс категориясидаги арабий ўзлашмаларда график ва фонетик мослашув жараёни яққол кўзга ташланади. Мазкур турдаги сўзлар асарда икки кўринишда ўзлашган. Диссертацияда арабча сўзларнинг туркий тилга ўзлашиш жараёнида юзага келган ўзгаришлар ва унинг сабаблари eритилган.

«Арабий ўзлашмалардан ҳосил бўлган бирликларнинг деривацион хусусияти» номли иккинчи фаслда арабча асосга туркий ва форсий сўз ҳамда аффиксларни бириктириш орқали ҳосил бўлган бир қатор ясалмалар, уларни ҳосил қилишда иштирок этган арабча ўзлашмаларнинг фаол ва нофаол морфологик қолиплари аниқланган. Асарда арабча ўзлашма асосига туркий сўзлар қўшиш орқали ҳосил қилинган лексемаларнинг аксариятини композиция усулида ҳосил бўлган қўшма феъллар ташкил этади. Арабча асос билан бирикиб янги лексика ҳосил бўлишида иштирок этган al-, ber-, bol-, yetil-, yetkür-, iz-, kel-, keltür-, keç-, kör-, qal-, qil-, sindur-, tap-, tegür-, tuz-, tut-, ur- каби 18 та кўмакчи феъл eрдамида ҳосил бўлган alimur sabāq «сабоқ олинур» (2v6),

¹⁶ Қаранг: Абдушукуров Б. «Қисаси Рабғузий» лексикаси. – Тошкент, 2008. – Б. 7.

¹⁷ Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. – Москва: Издательство восточной литературы, 1963. – С. 185.

ijāzat berdi «рухсат берди» (177v5), *favt boldi* «тугади» (140v21) каби кўшма феъллар қўлланган.

Qil- ва *bol-* кўмакчи феъллари арабча ўзлашма негизига бирикиб феъл ҳосил қилишда иштирок этган энг маҳсулдор лексемалар ҳисобланади. *Qil-* кўмакчи феъли ёрдамида [исм туркуми + туркий феъл] модели билан 284 та ва [арабча феъл + туркий феъл] модели билан 1 та кўшма феъл ҳосил бўлган бўлса, *bol-* кўмакчи феъли билан 185 та феъл ясалган. Туркий кўшма феъл ясашда энг кўп қўлланган лексемалар исм туркумига мансуб.

Диссертацияда *qil-* ва *bol-* кўмакчи феъллари билан янги лексема ҳосил қилишда фаол иштирок этган масдар, сифатдош ва сифатларнинг арабча морфологик қолиплари аниқланиб, структур хусусиятлари очиб берилган. Шунингдек, статистик таҳлиллар асосида уларнинг асарда қўлланиш даражаси ҳақида назарий хулосалар чиқарилган.

Тадқиқотнинг «*Арабий ўзлашмалар иштирокидаги бирикмаларнинг синтактик таҳлили*» номли фаслида «Қисаси Рабғузий»даги арабча сўзлар иштирокида ҳосил бўлган бирикмаларнинг араб тилига хос грамматик белгилари сақланган (мослашган аниқловчили, изофа ва изофа занжири шаклидаги, арабча бирикма олмошлари билан қўлланган бирикмалар), форсий изофа ёрдамида, туркий изофанинг белгили ёки белгисиз шакли билан ҳосил бўлган, форсий ёки туркий элементлар орқали шаклланган изофа занжирли бирикмалар каби моделлари аниқланиб, синтактик хусусиятлари мисоллар ёрдамида ёритилган.

Учинчи боб «**Қисаси Рабғузий**» асаридаги арабий ўзлашмаларнинг семантикаси» деб номланган. Ушбу бобда арабча жумла, сўз ва ибораларнинг туркий тилдаги талқини ҳамда диний атамалар семантикаси, арабий ўзлашмаларда маъно кўчиш ҳодисаси каби масалалар тадқиқ этилган.

Диссертациянинг «*Арабча лексик бирликларни туркийда талқин қилиш принциплари*» номли фаслида муаллиф ифода этилган фикр мазмунини англаш, маънони тўғри тушунишни таъминлаш мақсадида матндаги арабча бирликларнинг аслиятга тўла мос равишда туркий муқобилларини бериш, яъни таржима қилиш ҳамда арабча сўз ёки иборани туркий матнга кўчиришда уни туркий тил воситасида очиб бериш, яъни изоҳлаш ёки шарҳлаш усулларидан фойдалангани ёритилган. Рабғузий арабча жумла ва ўзлашмаларнинг маъно хусусиятларини ёритиш мақсадида араб тилидаги кичик ҳажмдаги матнлар (пайғамбарлар ҳамди), ҳикоя таркибида қўлланган арабий жумлалар (оят ёки оят тафсиридан олинган жумлалар, ҳадис, дуо, ҳикмат ва диалоглардан парчалар), туркий жумла таркибига оятлардан кўчирма қилинган лексемалар, турли мавзуй гуруҳларга оид сўз ва иборалар ҳамда араб ҳарфларига муносабат билдирган ҳолда уларнинг туркий изоҳи ёки таржимасини амалга оширган.

Сод сурасининг 36-оятидан қисман иқтибос қилиниб, оятда қўлланган رُخَاءُ – «майин эсаверадиган шамол(ни) (МА 38/36)» лексемаси асарда «...*ruhā*’ *‘arab tilinčä yumšaq yel bolur*» (138гб) тарзида, Бақара сурасининг 57-оятда Мусо (а.с.) дуоларининг ижобати ўлароқ туширилган الْمَنِّ وَالسَّلْوَى – «самовий нознеъматлар ва (пиширилган) беданалар (МА 2/57)» лексемалари муаллиф

томонидан *Manna yandaq šakarī va salvā buldurčīn eti bolur söklünmiš* (118v9). – «Манна янтоқ шакари ва салва пиширилган бедана гўштидир» тарзида талқин қилинади.

Маннанинг таърифи бўйича тафсирчиларнинг бир қатор фикрлари мавжуд. Ибн Касир у ҳақида шундай дейди: *إن أكل وحده كان طعاما وحلاوة، وإن مزج مع الماء صار شرابا طيبا...*¹⁸ «Уни ўзини еса, таом ва ширинлик, сувга қўшса, ичимликка айланади»¹⁹. Маҳмуд Замахшарий «Тафсири Кашшоф» асарида маннага: *المن وهو* *ويقال: إن المنَّ شيء خُلُوُّ* тарзида, Ибн Мунзирнинг «Лисану-л-араб» асарида *الترنجيبين*²⁰ тарзида, *يُشرب كان يسقط على الشجر إنه الترنجبين* тарзида таъриф беради. *ترنجيبين*²¹ тарзида таъриф беради. лексемасига оид маълумотлар араб тилига доир янги давр луғатларида учрамасада, форс тили луғатларида «янтоқдаги шакар ажралмаси»²² тарзида таъриф берилган. Кўриниб турганидек, Рабғузий юқоридаги барча фикрларга мос ҳолда қисқа ва лўнда ифода усули орқали *manna* лексемасининг маъносини очиб беришга муваффақ бўлган.

«Асардаги диний атамалар семантикаси» фаслида асардаги диний атамаларнинг Аллоҳнинг исмлари, эътиқод, ибодат, тасаввуф, фикр мавзулари доирасида қўллангани аниқланган.

Ислом таълимотига кўра Аллоҳнинг исмлари *الأسماء الحسنى «Al-asmāu-l-ḥusnā»*, яъни «гўзал исмлар» деб номланиб²³, мазмунан унинг сифатлари, фазилатларини ифодалайди. Асарда Аллоҳнинг 18 та исми аниқлик артиклисиз туркий тилга мослашган ҳолда қўлланган. Ислом тушунчасидаги Аллоҳни англатувчи *rabb, mavlā, ḥadrat* сингари сўзлар асарда маънодош сифатида қўлланган.

«Қисаси Рабғузий»да 556 ўринда қўлланган *mavlā* лексемаси «бошқармоқ, волийлик қилмоқ»²⁴ маъноларини англатувчи *وَلَى* феълидан ҳосил бўлган. Бу лексема «рахнамо, ҳомий, жаноб» каби маъноларга эга бўлиб, Аллоҳга нисбатан Бақара сурасининг 286-ояти, Тавба сурасининг 51-ояти ва шу каби бошқа оятларда *Mavlānā* «Хожамиз» тарзида мурожаат этилган²⁵. Мазкур лексема баъзан *Allāh mavlā* «соҳиби олам»²⁶ тарзида Яратганнинг сифатини билдириб келса, кўпчилик ҳолатларда *Mavlā ta'ālā* «буюк Хожа», *Mavlā 'azza va jalla* «энг азиз ва улуғ Хожа» тарзида Аллоҳ маъносини ифодалаган. Диссертацияда диний мазмундаги жами 339 та лексема аниқланиб, семантик хусусиятлари юзасидан муносабат билдирилган.

«Арабий ўзлашмалар иштирокида маъно кўчиши ҳодисаси» номли фаслда [арабча лексема + арабча лексема], [арабча лексема + туркий лексема], [туркий лексема + арабча лексема] моделларида шаклланган арабча жумла ва

¹⁸ تفسير القرآن العظيم للحافظ أبي الفداء اسماعيل بن عمر بن كثير القرشي الدمشقي. – بيروت-لبنان: دار ابن حزم، 2000. – ص. 133

¹⁹ Таржима олинган манба: Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. 1-жуз. – Тошкент, 2008. – Б. 51.

²⁰ انظر: أبو القاسم محمود بن عمرو بن أحمد، الزمخشري. تفسير الكشاف. – بيروت-لبنان: دار المعرفة، 2009. – ص.

²¹ <http://wiki.dorar-aliraq.net/lisan-alarab/%d9%85%d9%86%d9%86>

²² 315. – ص. 117. Миллер Б.В. Персидско-русский словарь. – Москва, 1953. – С. 117.

²³ Ислом. Энциклопедия. – Тошкент, 2017. – Б. 46.

²⁴ Ан-Найм. Арабча-ўзбекча луғат. – Тошкент, 2003. – 935 б.

²⁵ Ислом. Энциклопедия. – Тошкент, 2017. – Б. 276.

²⁶ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. II том. / Э.Фозилов таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 188.

бирикмаларда кўчма маънодаги ташбих, мажоз, истиора ҳамда киноя каби усуллар кузатилиши изоҳланган. Кўчма маънода қўлланган арабча жумла ва бирикмалар баъзан киритма ёки иқтибос шаклида асар матнига киритилган бўлса, айримлари туркий, арабий ва форсий элементлар ёрдамида ҳосил қилинган.

«Қисаси Рабғузий» асарида бадий санъатларни ҳосил қилишда арабча сўз ва сўз бирикмалари ҳам қўлланган. Жумладан, асарда қуйи турдаги ташбих кенг учрайди. Масалан: *Azrā'īl bir badavī 'arab-teg kirip keldi* (236v3). Мазкур жумла таркибида ташбихнинг барча рукнлари мавжуд: *Azrā'īl* – мушаббах (ўхшовчи), *badavī* – вазҳу-ш-шибх (ўхшатиш жиҳати), *'arab* – мушаббах бих (ўхшатиш воситаси), *teg* – одоту-т-ташбих (ўхшатиш воситаси).

Мажоз. Унинг ақлий ва луғавий турлари фарқланади. «Қисаси Рабғузий»да арабча ўзлашмалар иштирокидаги ақлий мажоз қўлланган ибораларнинг таркибий қисми қуйидагича: [арабий фойил + туркий феъл ёки сифатдош], [туркий фойил + арабий масдар + туркий кўмакчи феъл], [туркий-арабий фойил + туркий феъл], [арабий фойил + туркий феъл].

Арабча ўзлашмалар иштирокида қўлланган *علاقة السببية* – феълнинг сабабга, *علاقة المفعولية* – исми фойилнинг мафъулга, *علاقة الزمانية* – феълнинг замонга мажозий таянишидан ҳосил қилинган маъно кўчиш ҳодисаларини кузатиш мумкин.

Истиора. Ибора истиора ҳисобланиши учун: 1) ташбихга асосланиши; 2) таркибида *қарина*²⁷ мавжуд бўлиши; 3) сўз ўзи учун хизмат қилмаслиги; 4) ўхшатиш воситаси ёки ўхшовчидан бирортаси тушиб қолиши керак. Диссертацияда истиоранинг баъзи адабиётларда икки, баъзиларида эса уч тури келтирилади.

«Қисаси Рабғузий»да микдор жиҳатдан [арабий от + арабий от] ҳамда [арабий от + туркий от] моделидаги истиораи мусарраҳа тенг қўлланган. Уларнинг аксарияти туркий белгисиз изофа тарзида шаклланган. Айрим ҳолларда истиоранинг бу тури туркий белгилли, арабий ҳамда форсий изофа воситасида ифодаланган. Масалан, *Haybat bisātī yazilsun.* – «Даҳшат гилами тўшалсин» (249r4) жумласидаги *haybat bisātī* ибораси ислом таълимотига кўра, инсониятни даҳшатга солувчи кун, яъни «қиёмат»га ўхшатиш воситаси билан қилинган. Мазкур ибора маъносини «қиёмат куни келса» тарзида идрок этиш керак.

Диссертацияда киноя ва унинг сифат, мавсуф ҳамда нисбат турлари мавжудлиги, асарда унинг сифат туридан кенг фойдаланилгани юзасидан назарий хулосалар келтирилган. «Қисаси Рабғузий»даги сифатлаш орқали сифатланувчи назарда тутилган киноянинг аксарияти ислом маданияти билан кириб келган арабча изофий бирикмаларда намоён бўлган. Масалан, *ṣādiqu-l-va'd* «ваъдага содиқ» (47v14) ибораси ўз фарзандини содиқлик билан қурбон қилишга шайланган Иброҳим (а.с.)га киноя қилинган бўлиб, «содиқ» сифати орқали мавсуф – Иброҳим (а.с.) назарда тутилган. Диссертацияда муаллифнинг арабий ўзлашмалар асосида шаклланган луғавий бирликларни кўчма маънода қўллаш усуллари алоҳида тўхталиниб, уларнинг моҳияти «Қисаси Рабғузий» асарида олинган мисоллар ёрдамида изоҳланган.

²⁷ Қарина – мажозий маънони ҳақиқий маъно деб тушунишга монелик қиладиган сўз. Қаранг: Рустамий С.А. Балоғат илмида лингвистик назариялар ва тил ҳодисаларининг ёритилиши. – Тошкент, 2017. – Б. 99.

ХУЛОСА

Исломий манбалар асосида илк бор туркий тилда яратилган «Қисаси Рабғузий» асаридаги арабий жумла ва ўзлашмаларни структур-семантик аспектда тадқиқ этиш қуйидаги хулосаларни шакллантиришга имкон беради:

1. «Қисаси Рабғузий» асари матнига балоғат илмининг итноб (إطناب) усулида киритилган 1355 та арабча жумла Қуръони карим, тафсир, ҳадис ва халқ оғзаки ижоди намуналаридан олинган.

2. Рабғузий Қуръон оятларидан ўз фикрини қувватлаш ва далиллаш мақсадида иқтибос санъати орқали 79 та сураининг 968 оятидан фойдаланган. Ўзгаришсиз берилган оятлар миқдори 80 фоиз (780 та оят)ни, бироз ўзгартириш билан 3 фоиз (30 та оят) ҳамда маънога ишора қилиш принциплари орқали қўлланганлари 12 фоиз (117 та оят)ни ташкил этади.

3. Асарда пайғамбар ва саҳобалар фазилати, эътиқодий ва маиший масалалар, яхши одатлар мукофоти, шошқалоқлик, такаббурлик каби ёмон одатлар оқибати сингари мавзулардаги жами 59 та арабча ҳадисдан фикрни мустаҳкамлаш ва далиллаш мақсадида фойдаланилган. Ҳадисларнинг биттаси ўзгаришсиз (айнан), 58 таси асл маъноси сақланган ҳолда, ифода услуби ўзгартирилиб иқтибос қилинган.

4. Арабча дуоларнинг مأثورة *ma'sūra* (матни Қуръон ва ҳадисларда аниқ белгиланган); مخترع *muxtara'* (матни илтижо қилувчи шахс томонидан эркин ҳолатда ифодаланганидан); киши ва киши номи билан бирга қўлланивчи диний-экзотик луғавий бирликлар турлари мақсадни тўлиқ ифодалаш, фикрни далиллаш ҳамда уни қўшимча маъно билан бойитиш учун қўлланган бўлса, 24 та арабча ҳикмат фикрни донолик билан хулосалаш ҳамда китобхонга таъсирли ҳолда ўғит бериш мақсадида киритилган.

5. Ўзлашмаларнинг араб морфологияси (الصرف) асосидаги структур таҳлили асардаги аксарият арабча сўзларнинг исм (الإسم) туркумига хослиги, уларнинг кўпчилиги аффиксация ва ички флексия усули билан ҳосил бўлган масдар (المصدر), аниқ (الفاعل) ва мажхул даража сифатдошлари (المفعول) ва сифатлар (النعته) эканлигини кўрсатди. Асарда энг кўп ўзлашган сўзлар масдарлар ҳисобланади. Масдар ва сифатдош қолипларидан ҳосил бўлган арабий ўзлашмалар иқтибос тарзида арабча матн таркибида, киритма сифатида туркий матнда учрайди.

6. Арабча ўзлашма негизига туркий ёрдамчи феъллар қўшиш билан ҳосил қилинган лексемалар композиция усулида ясалган. Арабча асос сифатида қўлланган лексиканинг аксариятини масдар, сифатдош ва сифатлар ташкил этади. [Арабча асос + *bol-* // *qil-*] модели асосида 470 та феъл ҳосил бўлган. Арабча асосга форсий сўз ҳамда аффиксларни бириктириш орқали ҳосил бўлган ясалмалар форс тили орқали ўзлашган.

7. Асардаги арабча сўзлар иштирокида ҳосил бўлган бирикмаларнинг аксарияти форсий изофа элементи, туркча изофанинг белгили ва белгисиз турлари орқали ҳосил бўлган. Мослашган аниқловчили (صفة و موصوف) ва изофа (مضاف و مضاف إليه) бирикмаларида араб тили грамматик белгилари сақланган.

Туркий тилда яхлит ҳолда ном вазифасини ўтаган атоқли отларнинг аксарияти изофа бирикмаси шаклида ясалган.

8. Рабғузий кичик ҳажмдаги арабча матнлар маъносини аксарият ҳолда туркий маънодошини бериш орқали изоҳлаган. Оят маъноларини ёритишда ўрта аср ислом адабиётининг таъсири, хусусан, тафсир илмининг хусусиятлари яққол сезилади. Арабий жумлалар тўғридан-тўғри таржима ва туркий изоҳлар билан ёритилган бўлса, арабча лексемалар туркий маънодошини келтириш орқали талқин қилинган.

9. Асардаги диний атамалар Аллоҳнинг исмлари, эътиқод, ибодат, тасаввуф, фикҳ мавзулари доирасида қўлланган. Аллоҳнинг исм ва сифатига оид арабча лексемалар Яратганни улуғлаш ҳамда унинг муайян сифатларини ифодалашга хизмат қилган. 18 та исм аниқлик артиклисиз туркий тилга мослашган ҳолда келтирилган.

10. Асарда [арабча лексема + арабча лексема], [арабча лексема + туркий лексема], [туркий лексема + арабча лексема] моделлари асосида шаклланган арабий жумла ва бирикмалардан ташбиҳ, мажоз, истиора ҳамда киноя усулларида моҳирона фойдаланилган.

Баён этилган хулосалардан келиб чиқиб, қуйидаги таклиф ва тавсиялар шакллантирилди:

1. Асарнинг мазмун-моҳиятини тўлиқ англаш ва тўғри талқин қилиш мақсадида «Қисаси Рабғузий» асаридаги диний атамалар» номли луғат яратиш. Натижада диний атамаларнинг лексик-семантик хусусиятларини англаш ва тарғиб қилишда амалий кўникмалар шаклланади.

2. Ўрта аср ислом адабиётининг мумтоз матнлар тилига таъсирини ёритиш мақсадида «Балоғат илми» фани доирасида «Ўзбек мумтоз асарлар тилига ўрта аср ислом адабиёти таъсири» мавзусида семинар машғулотлар ташкил қилиш.

3. Рабғузийнинг арабий жумла ва ўзлашмаларнинг маъно хусусиятларини ёритишдаги балоғати, матннинг матношти маъноларининг ўзига хос жиҳатларини тўғри талқин қилишдаги маҳорати ҳамда унинг маъно устуворлигига эришиш йўлларини кенг тарғиб қилиш мақсадида мумтоз шарқ филологияси талабаларига «Балоғат мактаби» курсини ташкил этиш.

**SINGLE COUNCIL AT THE SCIENTIFIC COUNCIL
DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 FOR AWARDING ACADEMIC
DEGREES AT THE INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF
UZBEKISTAN**

INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN

SAGDULLAEVA DILFUZA KARIMULLAEVNA

**STRUCTURAL-SEMANTIC INVESTIGATION OF ARABIC SENTENCES
AND LOANWORDS IN THE WORK OF «QISASI RABGUZI»**

24.00.04 – Classical Eastern literature and source study

**CONTENTS OF DISSERTATION ABSTRACT
OF DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD) ON PHILOLOGICAL SCIENCE**

TASHKENT – 2021

The theme of the doctoral dissertation is registered by the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan by number B2021.1.PhD/Fil773

The doctoral dissertation has been carried out at the International Islamic Academy of Uzbekistan.

The abstract of the dissertation is posted in three languages (Uzbek, English, Russian (resume)) on the website of the Scientific Council www.iiaw.uz and information- educational portal «Ziyonet» www.ziyonet.uz.

Scientific adviser: Rustamiy Salimakhon Aliybeg qizi
Doctor of Philological sciences, Associate Professor

Official opponent: Abdushukurov Baxtiyor Buronovich
Doctor of Philological sciences, Professor

Mirziyatov Shuxrat Mirziyazovich
Doctor of Philological sciences, Associate Professor

Leading organization: Institute of Uzbek language, literature and folklore

Defense of dissertation will take place on «15» November 2021 at 10⁰⁰ at the meeting of the Single council at the Scientific Council awarding Scientific degrees DSc.35/30.12.2019.Isi/Tar/F.57.01 at the International Islamic Academy of Uzbekistan (Address: 100011, Tashkent city, A.Kodiri Street, 11. Phone: (99871) 2449470; Fax: (99871) 2440065; e-mail: info@iiaw.uz).

Doctoral dissertation could be reviewed in the Information Resource Center of the International Islamic Academy of Uzbekistan. (Registration number 85). (Address: 100011, Tashkent city, A.Kodiri Street, 11. Phone: (99871) 2440091; Fax: (99871) 2440065; e-mail: info@iiaw.uz).

Abstract of dissertation sent out on «25» October 2021.

(Protocol registered № 1 of «8» October 2021).

Z.M. Islamov
Chairman of the Single council at the Scientific Council awarding Scientific degrees, Doctor of Philological sciences, Professor

N.A. Mukhamedov
Academic Secretary of the Single council at the Scientific Council awarding Scientific degrees, Doctor of Historical sciences (DSc), Associate Professor

N.G. Nizomiddinov
Chairman of the Scientific Seminar of the Single council at the Scientific Council awarding Scientific degrees, Doctor of Philological sciences, Acting Professor

INTRODUCTION (Abstract of PhD thesis)

The topicality and relevance of the doctoral theme. In the development of world science, the classical literary sources including Ali ibn Hamza al-Kisai (738-805), Sahl ibn Abdullah al-Tustari (815-896), Muhammad ibn Abdulmalik al-Musabbihi (977-1029), Ibn Kasir (1301-1373), Muhammad ibn Hasan ad-Dandurumi (12th century), Abu Ishaq an-Naysaburi (12th century) and the works of scholars such as Nosiruddin Burhanuddin Rabghuzi (XIV century), which were created under the volume «Qisāṣu-l-anbiyā» (قصص الأنبياء) created on the basis of the *Qur'ān* stories, are recognized as an invaluable spiritual heritage of the medieval centuries named «Early Oriental Renaissance period – Muslim Renaissance». In particular, the work «Qisasi Rabghuzi» is considered as the unique sample of prose of Turkology in the world linguistics, and invaluable source in the study of problems of Turkic folks' culture, the impact on language development, reflection of Arabic and Turkic relations in the issues of lexical acquisition.

In the world linguistics the book «Qisasi Rabghuzi» had been studied as the unique source of Mongols' period. The facsimile and latin editions of the work had been made in the scientific centers of several foreign countries. The investigations of the copies of work's manuscripts, its socio-political, ideological-literary significance, grapho-phonetic, lexical and morphological features had been made in the fields of source studies, text studies, literature and linguistics. The work «Qisasi Rabghuzi» is full of Arabic elements, and the author included into the book the Arabic sentences as *Qur'ān* ayats, *tafsīr* (commentaries), khadiths, *du'ās* and aphorisms, loanwords, which were cited (إقتباس) by the *itnāb* (إطناب) method of *balāḡat* science (علم البلاغة), and their structural-semantic aspect investigation can serve for the increase of significance of such kind of researches.

In Uzbekistan the issue of Movarounnahr scholars for «...research and scientific circulation of written monuments and epigraphic samples on various topics in Arabic script»¹ has created ample opportunities for a comprehensive linguistic study of Islamic sources. The study of these sources on the basis of linguistics and source studies gives solutions to matters as language and method of sources, in particular, impact of Arabic language to Turkic language and the relation of the author of the text to the general folk language. So far, in Uzbek linguistics, a lexical layer of the work «Qisasi Rabghuzi» has been investigated and the scientific conclusions were given. However, so as to enrich the lexics of Turkic languages, the issues as the structural-semantic study of Arabic loanwords, the author's linguopoetic analysis methods and skills in reflecting the religious meaning of Arabic sentences, words and phrases, lexical skills reveals a further researches to be done.

This research is particularly implemented in the realization of the tasks of the following Decrees of the President of the Republic of Uzbekistan on «Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan» dated February 7, 2017, No. PF-

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПК-2995-сон «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори // Халқ сўзи, – Тошкент, 2017. 25 май.

4947, «On the Action Strategy for the further development of the Republic of Uzbekistan» dated April 16, 2018, No. PF-5416, «On measures to radically improve the activities of the religious and enlightenment sphere» dated 20 October, 2020, No. PF-6084 of October 20, 2017, «On measures for further development of the Uzbek language and improvement of language policy in the country» dated May 24, 2017, PQ-2995, «On measures to further improve the system of preservation, study and promotion of ancient written sources», Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated August 2, 2017, No.572 «On the organization of the Center for Islamic Civilization in Uzbekistan under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan» dated April 16, 2020, No. PP-4680 «On measures to radically improve the system of training in the field of Oriental Studies and increase scientific capacity» and other normative-legal acts concerning in the field.

Compliance of the research with priority directions of development of science and technology of the Republic. The research has been carried out following the primary directions of the development of science and technologies in the Republic of Uzbekistan. «Formation of an innovative ideas system in the social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of an informed society and a democratic state and ways to implement them».

Degree of knowledge of the problem. The work «Qisasi Rabghuzi» had been studied with huge interest by many foreign turkologist-scholars. The investigations in the aspects of text studies, source studies and literature can be seen in the works of foreign scholars as Ch.Rieu, K.Grohbech, K.Rauke, F.Hankart, K.Deeters, H.Boeschoten, M. van Damme, J. O'kane, R.Dankoff, G.Doerfer, CIS countries' turkologists as N. Ilminskiy, N. Ostroumov, N. Katanov, P.Melioransky, S.Malov, G.Gaziz, G.Rahim, A.Kraubaeva and N.Khajizade².

² Rieu Ch. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum, III, 1888. – P. 272; Grohbech K. Rabguzi Narrationes de Prophetis. Cod. Mys. Brit. Add. Copenhagen, 1948; Rauke K., Hankart F., Deeters K.C. Rabghuzi Fourteenth Century Turkic Folklorist // Volksüberlieferung, Ed. F. Harkort et al. – Göttingen, 1968. – P. 373-400; Boeschoten H.; M. van Damme. The Poetry in Rabghuzi's Qisas // L'Asie Centrale et ses Voisins, Influences Reciproques. – Paris, 1990. – P. 9-36; Boeschoten H. The Leningrad Manuscripts of Rabghuzi's Qisas // Türk Dilleri Araştırmaları I. – Istanbul, 1994. – S. 7-79; Boeschoten H. Iskandar-Dhulqarnain in den Qisas-i Rabguzi // De Turcicis aliisque rebus: commentarii Henry Hofman dedicati ; feestbundel voor professor emiritus H. F. Hofman ter gelegenheid van zijn vijfenzeventigste verjaardag aangeboden door vrienden en studenten, Instituut voor Oosterse Talen en Culturen. – Utrecht, 1992. – S. 39-57; Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets: Qīṣaṣ Al-Anbiyā': an Eastern Turkic Version, Vol. I. Critically Edited by H.E. Boeschoten, M. van Damme and S. Tezcan with the assistance of H. Braam, B. Radtke; Vol. II. Translated into English by H. E. Boeschoten, J. O'kane and M. van Damme. – Leiden-New York-Köln: E. J. Brill, 1995; Dankoff R. Rabghuzi's Stories of the Prophets // Journal of American Oriental Society, 117/1. – USA, 1997. – P. 115-126; Doerfer G. «Al-Rabghāzī: The Stories of the Prophets, Qīṣaṣ al-Anbiyā'». An Eastern Turkish Version, Volume One, Critically edited by H. E. Boeschoten, M. van Damme, S. Tezcan. With the assistance of H. Braam, B. Radtke. Brill: Leiden, New York, Köln 1995 XXV, 787, Volume Two Translated into English by, H. E. Boeschoten, J. O'Kane, M. van Damme, Brill 1995, IX, 832// Central Asiatic Journal, 41/1. – Wiesbaden, 1997. – S. 125-127; Ильминский Н. Кисас-и Рабгузий. – Казань, 1859; Остроумов Н.П. Критический разбор мухаммеданского учения о пророках. – Казань, 1874. – 112 с; Катаров Н.Ф. Мусульманские легенды. Тексты и переводы. Приложение к т. XXV. «Записки акад. наук», – №3. – Санкт-Петербург, 1894. – 44 с; Мелиоранский П.М. Сказание о пророке Салихе. المظفرية Сборник статей учеников проф. бар. В.Р. Розена. – Санкт-Петербург, 1897. – С. 279-308; Малов С.Е. Мусульманские сказание о пророках про Рабгузи. Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее. – Ленинград, 1930. – С. 507-508; Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М.- Л., 1951. – 452 с; Газиз Г., Рахим Г. Татар әдәбияты тарихы. – Казан, 1922. – Б. 78-92; Краубаева А. Идеино-художественные особенности «Киссаи Рабгузи» и «Мухаббат-наме». Автореф. дисс. ... канд. фил. наук. – Алма-Ата, 1974. – 27 с; Naciade N. Nasireddin Rabgūzī'nin Kīṣas'ı-l-Enbiyā Adlı Eseri ve Onun Azerbaycan Türkçesi ile Münasebeti // Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 1. – Konya, 1997. – S. 67-77.

CIS countries' turkologist scholars as J.Shinkevich, A.Abrajeev, A.Khaliulina made linguistic researches of the work. For example, A.Khaliulina while reflecting the grapho-phonetic and morphological features of the work, found out about 35 manuscript copies of the book in the world science and researching the history of Turkic language, has given information about turkologist scientists as A.Sherbak, E.Tenishev, A.Baskakov, N.Nasilov, who discussed the language peculiarities of the work. Tatar scholars as A.Isxakova made investigation of the usage of numeratives in the book and revealed it in her scientific article, while G.Gaynutdinova made a linguistic analysis of the words belonging to the parts of speech as nouns and adjectives in the story of «*Lūt 'alayhi-s-salām*»³.

From the second part of the 20th century, Turkish researchers as S.Chagatay, M. Koprulu, T.Tekin, A.Ata, S.Ershahin, I.Jamiloglu, G.Sagol, A.Guzutok, A.Jin, M.Churuk, M.Budu made scientific investigations of «Qisasi Rabguzi» in the fields of source studies, literature and linguistics⁴.

Uzbek scientist A.Fitrat was the first to add the extracts from «Qisasi Rabguzi» to the book «The samples of Uzbek literature». During the years of independence, the famous turkologist scholars of our country as E.Fozilov, A.Yunusov, H.Dadaboev, Yu.Shokirov published a two-volume edition of the work in the Cyrillic alphabet. A copy of the work published in Samarkand in 1904, had been adapted by B. Abdushukurov into the Uzbek literary language and provided comments in 2018. In Uzbek literature, the issues such as the scope of the work, genre features, poetic language was implemented by I.Ostanaqulov, H.Karomatov, H.Safarova, Z.Shukurova, M.Kurbaniyazov, while N.Hajieva,

³ Schinkewitsch Y. Rabguzis Syntax. MSOS II. 1926. – P. 130-172; Абражеев А. Сложные предложение (гипотаксис) в прозе «Кисасул-анбия» Рабгузи – писателя XIV века. Труды Узбекского государственного университета. – Самарканд, 1957. – С. 125-140; Халиуллина А. Графо-фонетические и морфологические особенности тюркоязычного письменного памятника XIV в. – Кысас ал-анбия Насреддина Рабгузи. Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – Казань, 2002. – 29 с; [⁴ Çağatay S. Türk Lehçeleri Örnekleri \[I\]. – Ankara, 1950. – S. 141-151; Köprülü F. Rabgûzî ve Kısasü'l-Enbiyâ'sı. Türk Edebiyatı Tarihi. – İstanbul, 1980. – S. 286-289; Tekin T. Al-Rabghuzi, The Stories of the Prophets: Qisas al-Anbiya // Türk Dilleri Araştırmaları, 5. – İstanbul, 1995. – S. 259-264; Ata A. Nâşirü'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabgûzî: Kısaşü'l-Enbiyâ \(Peygamber Kıssaları\). C. I: Giriş-Metin-Tıpkıbasım. – Ankara, 1997. – 616 s; C. II: Dizin. – Ankara, 1997. – 820 s; Erşahin S. Türklerin Hz. Muhammed Hakkındaki İlk Bilgi Kaynaklarından Kısas-ı Enbiyalar: Kısas-ı Rabgûzî Örneği // Diyanet İlmî Dergi, Peygamberimiz Hz. Muhammed \(SAV\) Özel Sayısı. – Ankara, 2000. – S. 197-224. Sağol G. «Harezmi Türkçesi ve Harezmi Türkçesi ile Yazılan Eserler», Türkler Ansiklopedisi, 5. – Ankara, 2002. – S. 804-813; Gözütok A. Rabgûzî, Kısasü'l-Enbiyâ: XIX. Yüzyıla Ait Bir Kazan Yazması // Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 37. – Erzurum, 2008. – S. 1-30; Çin A. Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiyasının Tahran Nüshası // Turkish Studies, 5/1. – London, 2010. – S. 237-245; Çürük M. S. Olumsuzluğu Kuvvetlendirme Stratejileri Üzerine: Kısasü'l-Enbiya Örneğinde Bir İnceleme // Dil Araştırmaları, 14. – İstanbul, 2014. – S. 147-169; Budu M. Türkçe Kısasü'l-Enbiyâ Tercümelere ve Ebû İshâk İbrâhîm B. El-Mansûr B. Halefî'l-Müzekkir En-Nisâbü'rî'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sının Türkçe Tercümesi // Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. – İstanbul, 2020. – S.71-95.](https://cyberleninka.ru/article/A.P.Isxakova.Ispolzovanie_numerativov_v_turkoyazychnom_pamyatnike_XIV_veka_«Kysas_al-Anbiya»_Rabguzi;_Gajnutdinova_G.P._Istoriko-lingvisticheskiy_analiz_imennoy_chasti_lexiki_tekstov_Rabguzi_«Kysas_al-anbiya»_(na_primerе_«Skazaniy_o_proroke_Lote»)_.Aktualnye_voprosy_turkologicheskikh_issledovaniy_.–_Sankt-Peterburg, 2016. – С. 228-234.</p></div><div data-bbox=)

A.Yunusov, I. Kayumova made researches in the aspect of source studies and text studies⁵.

The linguistic features of the work had been investigated by Uzbek scientists as O.Mirzakarimova, E.Fozilov, H.Dadaboev, N.Husanov, B.Abdushukurov⁶. In particular, B. Abdushukurov's doctoral dissertation is a fundamental study of the linguistic features of the work. It clarifies the importance of lexemes from Arabic and Persian languages used in the book in combining with Turkic affixes to form a new word, as well as the genealogy of some Arabic phrases.

Though, at present, there had been made many researches for the analysis of the linguistic features (lexical, morphological, syntactic units) of «Qisasi Rabguzi», the Arabic sentences of the book, in particular, ayats from the *Qur'ān*, hadiths, du'ā, aphorisms, as well as Arabic words and phrases, hadn't been studied in structural-semantic aspect as a separate object. The investigation of this scientific matter, not being the checkout object of monographic plan, is considered as actual.

Compliance of the topic of the dissertation with the research plans of the higher educational or research institutions where the dissertation has been completed. The topic of the dissertation has been carried out in the framework of the research project of the International Islamic Academy of Uzbekistan on the theme «Classical Oriental literature and source studies».

The aim of the research is to identify the structural and semantic features of Arabic sentences and loanwords in the work «Qisasi Rabguzi».

⁵ Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари. – Самарқанд, 1928. – Б. 104-112; Носируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. Биринчи китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1990. – 240 б; Иккинчи китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1991. – 272 б; Носируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. – Тошкент, 2018. – 216 б; Усманов Х. Новаторство Кул Али и Рабгузи // Тюркский стих в средние века. – Казань, 1987. – С. 60-68; Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. 1-том. Энг қадимги даврлардан XV асрнинг II ярмигача. – Тошкент: Фан, 1978. – Б.179-186; Останакулов И. «Қисас ар-Рабғузий» – адабий асар. Фил. фан. ном. ... дисс. – Тошкент, 1993. – Б.129; Кароматов Ҳ.С. Ўзбек адабиётида Куръон мавзулари (адабий-тарихий таҳлил). Фил. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 1993. – 281 б; Сафарова Ҳ.А. Рабғузийнинг «Қиссаи Юсуф Сиддиқ алайҳиссалом» асари манбалари ва ғоявий-бадиий таҳлили. Фил. фан. ном. ... дисс. – Самарқанд, 2001. – 153 б; Шукурова З. Ю. «Қисаси Рабғузий»да фольклор аънаналари. Фил. фан. бўйича фалсафа док. (PhD) ... дисс. автореферати. – Тошкент, 2019. – 49 б; Курбаниязов М.А. XVI аср адабиётида ҳикоят жанри тараққиёти («Қисаси Рабғузий» мисолида). Фил. фан. бўйича фалсафа док. (PhD) ... дисс. автореферати. – Қарши, 2019. – 49 б; Насыева Н. Rabgūzi'nin Kısasü'l-Enbiyâ eserinin Bakü yazması // Türk Dili ve Edebiyat Dergisi, 514. – Istanbul, 1994. – S. 291-296; Юнусов А. Древнейший список «Кысас-и Рабгузий» //Историко-лингвистический анализ лексики старописьменных памятников. – Ташкент: Фан, 1994. – С. 25-32; Қаюмова И. Қисас ар-Рабғузий. Муаммолар, ечимлар ва янги маълумотлар // Академик У.И. Каримов номидаги республика ёш олимларининг конференция тезислари тўплами. – Тошкент, 2008. – Б. 13.

⁶ Мирзакаримова У. Морфологические особенности «Кысаси Рабгузи». Автореф. дисс. ... канд. фил. наук. – Ташкент, 1969. – 25 с; Фозилов Э. Turcologica II. – Тошкент: ФАН, 2008; XIII-XIV асрлар туркий адабий ёдгорликлар тили. Морфология. Масъул муҳаррир Э.И. Фозилов. – Тошкент, 1986. – 288 б; Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. – Ташкент: Ёзувчи, 1991. – 168 с; Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики старо-узбекского языка. – Ташкент, 1990. – 215 с; Хусанов Н. XV аср ўзбек адабий ёдгорликларидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. Фил. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2000. – 243 б; Абдушукуров Б. «Қисаси Рабғузий» лексикаси. Фил. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2017. – 259 б.

The tasks of the research are as follows:

- to identify the sources of Arabic sentences of «Qisasi Rabguzi»;
- to give proof on the principles of *iqtibās* taken from *Qur'ān* ayats and hadiths in «Qisasi Rabguzi»;
- to define the functions of Arabic du'ās and aphorisms in the text;
- to reveal the structural peculiarities of Arabic loanwords;
- to make a syntactic analysis of collocations with participation of Arabic loanwords;
- to determine the morphological peculiarities of the Turkic words formed on the basis of Arabic loanwords;
- to investigate the semantics of religious terms;
- to show the principles of interpretation of Arabic sentences, words and phrases in Turkic language;
- to reveal the semantic feature of units in a figurative sense formed on the basis of Arabic loanwords and make up suggestions and recommendations.

The object of research is Arabic sentences and loanwords in the work «Qisasi Rabguzi».

The subject of the research is the structural-semantic features of Arabic sentence and loanwords in the work «Qisasi Rabguzi».

The methods of the research. Classification, descriptive, comparative, structural-semantic, component and linguopoetic methods were used in the coverage of the research topic.

Scientific novelty of the research includes the followings:

It is proved that in the work «Qisasi Rabguzi» 1,355 Arabic sentences' samples of the *Qur'ān*, tafsīr, hadiths and examples of Arabic folklore were included in the form of *iṭnāb* (إطناب) to reinforce the author's view;

it is proved that the lexical units formed on the basis of Arabic loanwords were used figuratively through *tašbīḥ* (metaphor), *majāz* (functional transfer), *isti'āra* (metonymy) and *kināya* (irony) to ensure the emotional colouring and linguopoetic significance of the word;

it is proved that Rabguzi had used the methods of direct translation, Turkic commentaries and quoting the Turkic equivalent for explaining the semantics of lexical units as Arabic sentences and lexemes;

it is defined that 339 religious lexemes, used in the work, were divided into the thematic groups as the names of Allah (خالق *Xāliq*, عالم *'Alīm*, سمیع *Samī'*), the matters of creed (ملك الموت *malaku-l-mavt*, كفر *kufr*), issues of worship (ركوع *ruku'*, تسبیح *tasbīḥ*), muslim law (شريعة *šarī'at*, نكاه *nikāḥ*, زكاة *zakāt*), sufism (أخيار *axyār*, عمارة *'ammāra*) and revealed their lexical-semantic peculiarities.

The practical results of the investigation are the followings:

by defining the principles of quoting *Qur'ānic* ayats, hadiths, supplications and aphorisms in «Qisasi Rabguzi», the *Qur'ān* and hadith, as well as the du'ās and Arabic aphorisms formed on their basis, their practical significance in Mid-century Muslim literature were revealed through scientific evidences;

the role of the Arabic layer in the development of Turkic languages in the language of the work was determined by analyzing the morphological and syntactic features of Arabic loanwords and compounds, graphically and phonetically subordinated to the existing rules of the loanword's layer in its own language system;

the book «Qisasi Rabguzi» reveals that the translations or comments used to illuminate the semantic features of lexical units helping to understand the essence of the work and the symbols used in it;

in the lexical units created on the basis of Arabic loanwords were found transfer of meaning phenomenon, and through oratorical skills of an author was shown the impact of Arabic balağat to Mid-century Turkic languages.

The reliability of the research results. The reliability of the results of the study is based on the historical principle that the hypotheses of researchers with different scientific and theoretical views were studied, in the study the work was published in the British Museum of the fifteenth-century manuscript preserved under number Cod. Mus. Brit. Add. 7851. The use of a facsimile copy by K. Gronbeck is confirmed by the fact that the study relied on methods based on the principle of objectivity, and the findings and recommendations of the study were put into practice.

The scientific and practical significance of the research results. The scientific significance of the dissertation is explained by the fact that the main scientific conclusions of the research and important theoretical generalizations serve as a scientific and theoretical source in future research on the linguistic features of classical works, the process of assimilation of Arabic words into Uzbek and the chronology of the history of the Turkic language;

The practical significance of the research results is determined by the fact that it can be used in the subjects as «Classical Uzbek language», «Classical Uzbek literature» and «Text linguistics», the «Balağat science» courses as theoretical and practical source for preparation of lecture texts, manuals and study guides, in organizing the special courses for the students of Islam philological faculties of higher education institutions.

Implementation of the research results. On the basis of the scientific results obtained on the structural-semantic study of Arabic sentences and loanwords used in the work «Qisasi Rabguzi»:

the scientific conclusions about proving in the work «Qisasi Rabguzi», 1355 Arabic sentences' samples of the *Qur'ān*, tafsīr, hadiths and examples of Arabic folklore were included in the form of *iṭnāb* (إطناب) to reinforce the author's view was incorporated into the content of the book «Buyuk yurt allomalari» (Reference of the Committee on Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 02-03/4384 dated June 9, 2020; Reference of Imam Termizi International Research Center No. 01-07/133 dated June 21, 2021). As a result, there was an opportunity to introduce to the general public issues related to the methods of incorporating the knowledge of the Qur'ān into the language of medieval classics;

the scientific conclusions of the lexical units formed on the basis of Arabic loanwords were used figuratively through *tašbīh* (metaphor), *majāz* (functional transfer), *isti'āra* (metonymy) and *kināya* (irony) were used in the fundamental project numbered FA-F1 «The investigation of the history of folklore and literature of Karakalpakistan» (2017-2020) (Reference of Karakalpak branch of the Academy of Sciences of Uzbekistan 17.01/23 dated May 3, 2021). As a result, the content of linguopoetic methods used in the history of literature of Golden Horde was upgraded with information about Arabic loanwords' participation;

the online exposition «Manuscripts and Rare Publications» organized at the Gafur Gulyam House-Museum uses the results of scientific research on the interpretation of Arabic sentences, words and phrases through Turkic translation or commentary (Reference of the Ministry of Culture of the Republic of Uzbekistan dated January 27, 2021 No. 03-12-08-397). As a result, the excursion texts of the expositions on the Uzbek language and literature in the museum system, in particular, the works of classical oriental literature are enriched with information on the linguistic features;

the scientific results about defining 339 religious lexemes used in the work, were divided into the thematic groups as the names of Allah (خالق *Xāliq*, عالم *Alīm*, سمیع *Samī*), the matters of aqeedah (ملك الموت *malaku-l-mavt*, كفر *kufr*), praying issues (ركوع *ruku*, تسبیح *tasbīh*), fikh issues (شريعة *šarī'at*, نكاه *nikāh*, زكاة *zakāt*), sufism (أخيار *axyār*, عمارة *ammāra*) and revealing their lexical-semantic peculiarities were aired on the TV channel «O'zbekiston tarixi» (History of Uzbekistan) in the program «Taqdimot» (Presentation) (Reference No. 02-40-618 of the National Television and Radio Company of Uzbekistan dated April 26, 2021). As a result, the audience was informed about the scientific comprehension and interpretation of the meaning of religious terms in the work, the fact that the works of scholars of our country are still important.

The approbation of the research results. The results of this research were discussed in public at 3 international and 9 national scientific conferences.

The publication of research results. On the topic of the dissertation were published 22 scientific works including 10 articles in scientific journals recommended for publication of the main scientific results of doctoral dissertations of the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, in particular, 7 national and 3 foreign journals.

The structure and scope of the dissertation. The content of the dissertation consists of an introduction, three chapters, conclusion, a list of references and appendices, the volume is 141 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

In the Introduction based on the relevance and necessity of the topic, the goals and objectives, object and subject of the research are defined. The relevance of the research to the priorities of the development of science and technology of the Republic of Uzbekistan, its scientific novelty and practical results are described. Based on the results obtained, the theoretical and practical significance of the research is revealed. Information on the implementation of research results in practice, approbation of the work, results, published works and the structure of the dissertation was given.

The first chapter is entitled «**The theoretical matters of investigation of Arabic sentences used in «Qisasi Rabguzi»**», which based on the goals and objectives of the dissertation, studies the sources of Arabic sentences used in the work, in particular, the principles of quoting ayats from the *Qur'ān* and hadiths, the methods of usage of du'ās and Arabic aphorisms in the text.

«Qisasi Rabguzi» has a unique feature with a large number of Arabic elements. In the sub-chapter titled «*The sources of Arabic sentences in «Qisasi Rabguzi»*» 1,355 Arabic sentences were included. They are ayats of the *Qur'ān*, *tafsīr*, hadith, du'ās and aphorisms, the sources of which are the *Qur'ān* and *tafsīr*, the hadiths of the Prophet and examples of the Arab folklore.

«Qisasi Rabguzi» is a religious-didactic work, in which the author uses 968 ayats from 79 suras to substantiate his views. This is 71.4 percent of the Arabic sentences included in the work. While 865 ayats of the 59 Makkiy suras used in the book contain information about the stories of the prophets, 103 ayats of the remaining 20 cultural suras are mainly ayats that express the *shariat* rulings regarding du'ās and social relations.

In explaining the meanings of ayats, Rabguzi used the phrases as *Imām Sufyān ōz tafsīri iĉinda...*⁷ (145v8), *Saddiy mufasssir aydi* (55r7), *mu'tabar tafsīrda keltürmiš* (9v9), *Iĉsānu-l-bayān atliĉ tafsīrda keltürmiš* (82r12) which indicates that the source of some Arabic sentences in the work meant to be the *tafsīr*.

The «Qisasi Rabguzi» includes a total of 59 Arabic hadiths on the virtues of the Prophet and his companions, religious and domestic issues, and the reward of good habits, the consequences of bad habits such as haste, arrogance, and women's deceit. In particular, nineteen hadiths are from «Al-jame as-sahih» by Imam Bukhari, and one is from «Al-adab al-mufrad»; six are quoted in «Al-jame al-kabir» by Imam al-Termizi, three in «Al-jame as-sahih» by Muslim, and five in the works of famous hadith scholars such as Imam Bukhari, Imam al-Termizi, Abu Dawud, Ibn Majah, Nisai, and Imam Ahmad Hanbal.

⁷ The following transcriptional symbols were used in the research: for consonants ʾ – ʾ, ب – b, پ – p, ت – t, ث – s, ج – j, ĉ, ح – h, خ – x, د – d, ر – r, ز – z, س – s, ش – š, ص – s, ض – d, ط – t, ظ – z, ع – ʿ, غ – ĝ, ف – f, w, ق – q, ك – k, گ – l, م – m, ن – n, ه – h, و – w, v, ي – y, نك – ŋ, as an exception for Turkic word ذ – z, in arabic words ذ – z; the vowels in Turkic *ā* – front unlabelled vowel; *e* – front row unlabelled vowel; *a* – back row unlabelled vowel; *i* – front row unlabelled vowel; *ĩ* – back row unlabelled vowel; *ü* – front row labelled vowel; *u* – back row labelled vowel; *ö* – front row labelled vowel; *o* – back row labelled vowel. For long vowels in Arabic and Persian words the following symbols were appointed: *ā* – long vowel «a», *ū* – long vowel «u», *ī* – long vowel «i».

The source of Arabic sentences in the content of the du‘ās is the *Qur‘ān*, hadith and examples of folklore. The «Qisasi Rabguzi» contains 38 ayats containing du‘ās for the prophets, including ayats 127, 129, and 260 of Sura al-Baqara by Ibrahim, ayat 21 of Sura al-Qasas by Ilyas and Lut, ayat 286 of Sura al-Baqara by the prophet Muhammad, ayat 34 of Sura al-Araf by Musa, and ayat 5 of Sura al-Sad express the supplications of Suleyman (a.s.) to the Allah.

The Arabic du‘ās, which are based on the ayats of the *Qur‘ān* and the hadiths and are interrelated with the folklore, are mentioned in the book on behalf of the author or a hero. Such as: اللهم هون علينا سكرة الموت (52v1) – «O Allah, give us relief in the agony of the soul!»; Ilyas said: الهی سبب لی شیئا اركبه (158v19) – «O God, give me a beast to ride on».

Another type of Arabic sentence in «Qisasi Rabguzi» are the aphorisms, a concise and eloquent artistic expression of the concluding ideas derived from popular thought and life experience⁸, and the development of this genre in medieval Arabic literature was associated with the transfer of *Qur‘ānic* aphorism to the vernacular⁹. The book includes a total of 24 Arabic aphorisms on many topics, such as the essence and power of Allah, the infinite love of the prophets to his Creator, purity of heart and soul, and righteousness, and their sources are the *Qur‘ān* and hadith, written and oral folklore. The source of some Arabic aphorism goes for Aksam bin Sayfi at-Tamimi¹⁰, a representative of the ignorant period, and the poems of the Abbasid poets Walid ibn Ubaydullah al-Bukhturi¹¹ and Abdullah ibn Mubarak al-Marwazi¹².

The inclusion of Arabic sentences in the text of «Qisasi Rabguzi» corresponds to the method of *al-iṭnāb* is to multiply a word to express meaning, or to convey meaning through additional phrases to express reinforcement and emphasis¹³. According to classical oriental literature, quoting ayats from the *Qur‘ān* and hadiths into the text is considered the art of *iqtibās*. In the sub-chapter titled «The principles of citation (*iqtibās*) from *Qur‘ān* and *khadiths*», Rabguzi's skill in creating the art of *iqtibās* by quoting ayats from the *Qur‘ān* and hadiths and increasing the poetic value of the work is revealed on the basis of the analysis of examples. The ayats in the book are quotations that are partially and completely in form, that have been retained in meaning, and that the meaning has been transferred. In «Qisasi Rabguzi» 684 ayats are quoted in part and 284 in full in order to support and prove the point. Most of the ayats quoted are confirmed by a number of Arabic phrases and sentences, such as: *qavluhu Ta‘ālā* «the word of the Creator» and *Mawlā ta‘ālā qavluhu* «the word of Mawla».

⁸ Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. – Тошкент, 1990. – Б. 7.

⁹ See: Лебедев В.В. У истоков арабской фольклористики (арабские учёные VIII-IX вв. о фольклоре) // Палестинский сборник. Выпуск 29 (91). История и культура Ближнего Востока древнего и раннесредневекового времени. – Ленинград, 1986. – С. 102-108.

¹⁰ أنظر. يحيى وهيب الجبوري. أخبار وأشعار وآداب ونوادير وحكم. – عمان-الأردن، 2010. – ص 19.

¹¹ https://she3r.net/bait?b_id=37&name=%D8%A7%D9%84%D8%A8%D8%AD%D8%AA%D8%B1%D9%8A&

¹² See: https://books.google.co.uz/books?id=US4gDgAAQBAJ&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary

¹³ Рустамий С. Балоғат илимида лингвистик назариялар ва тил ходисаларининг ёритилиши. – Тошкент, 2017. – Б. 79-80.

There are 30 quoted ayats in «Qisasi Rabguzi» which has no change in meaning, but they have structural alerts. The change of ayats is carried out in the form of an exchange of a conjunction or prefix, a lexical exchange or addition of a word, a change in the type of a sentence.

The author uses types such as unchanging and making changes in the quotation of hadiths. There are 58 hadiths in the prose text and one hadith in the ayat. The hadith, which has been narrated according to the method of expression, is used in one place of the work, and it says: قال عليه السلام: نُصِرْتُ بِالصَّبَا وَأُهْلِكَتْ عَادٌ بِالدَّبُورِ – «*Alayhi-s-salam said: I was victorious with the morning wind, and the people of Ad were destroyed by the wind of Dabur*»¹⁴.

Hadiths quoted in a partial way can be divided into types in which 1) the original meaning is preserved as a result of conditional replacement of words with the semantic equivalent; 2) the lexical meaning is changed as a result of word exchange; 3) the style of expression is changed and the meaning is preserved. The hadiths quoted, like the ayats, are in most cases confirmed by Arabic and Turkic expressions.

In the sub-chapter titled «*The methods of implementation of dua and aphorisms in the text*» the text of the Arabic du‘ā s used in the book one can see kinds of lexical units as: مأثورة *ma‘sūra* (clearly defined in the *Qur‘ān* and the hadiths); مختار *muxtara* (the text is freely expressed by the person who begs to Allah); types of religious-exotic lexical units¹⁵ used together with the person and the person's name. So as to reinforce the point, to emphasize, and to provide information in the inclusion of the du‘ā s used for proof in the text, said, taught the du‘ā , quoting Turkic, syntactic units such as *aydi, dedi, bu du‘āni ögrätü berdi, du‘ā qildi* sometimes with translation, sometimes without translation; principles such as affirming an opinion, pointing to a ayat, concluding, and praying to express a personal attitude to a particular situation were implemented.

Arabic aphorisms are given in the following order: 1) to summarize the idea in the text, sometimes on behalf of the author, sometimes without translation; 2) through the language of the protagonists; 3) to inform about the history of Islam. Each of the aphorisms in the work served to express concisely and with the concise and truthful opinions on the events that took place in the time of this or that prophet.

The second chapter, entitled «**Structural features of arabic loanwords in the work «Qisasi Rabguzi»**», examines the graphic-phonetic features and morphological classification of Arabic loanwords, syntactic analysis of compounds with Arabic words, derivational features of constructions based on Arabic loanwords.

The vocabulary of the work consists of 2151 Arabic words¹⁶, and the analysis of Arabic loanwords encountered in the research source is based on the classification of Arabic morphology, which was included into the sub-chapter

¹⁴ See: Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф. Олтин силсила. Саҳиҳул Бухорий. 2-жилд. –Тошкент, 2019. – Б. 103.

¹⁵ Улуков Н.М. Ўзбекча диний матнлар экзотик лексикаси. Фил. фан. ном. ... дисс. – Тошкент, 1997. – Б. 7.

¹⁶ Абдушукуров Б. «Қисаси Рабғузий» лексикаси. – Тошкент, 2008. – Б. 7.

titled «*The morphological basis of Arabic loanwords of the work*». In Arabic, words are made on the basis of specific forms, and each grammatical category has its own specific form - model. This is studied in *ṣarf* (morphology) science. The Arabic loanwords formed by this style are used in various grammatical forms. For example, قول *qavl* in the verb form فَعَّلَ *fa‘l* (1v2); محمد *Muḥammad* in the verb form مَفْعَلٌ *mufa‘al* (15r18) and مَقَرَّرَ *muqarrar* (25r5). These lexemes are studied by Arabic linguists into three major groups: الاسمُ *al-‘ism* (noun), أَلْفَعْلُ *al-fi‘l* (verb) and الحَرْفُ *al-ḥarf* (auxiliary words).

Most of the Arabic loanwords in «Qisasi Rabghuzi» consist of *masdar*, active and passive participle and adjectives, belonging to category “*Al-ism*”. The most mastered words in the book are *masdars*; in particular, 20 morphological patterns of the primary degree verb - *masdars* were identified. It is known that Arabic learners have undergone a long process of adaptation in the Turkic language circle. This situation is reflected in its phonetic, graphic and grammatical features. In particular, the process of graphic and phonetic adaptation in the Arabic loanwords of the *muannas* (female) gender category of the noun is clearly visible. Words of this type are mastered in two forms in the book. The dissertation describes the changes that took place in the process of acknowledging the Arabic language in the Turkic language and its causes.

In sub-chapter titled «*The derivational features of units, made from Arabic loanwords*», a number of constructions formed by attaching Turkic and Persian words to the Arabic basis and active and inactive morphological patterns of Arabic loanwords involved in their formation were identified. Most of the lexemes formed by adding Turkic words to the basis of Arabic loanword in the work are compound verbs formed by the composition method. 18 auxiliary verbs such as: *al-*, *ber-*, *bol-*, *yetil-*, *yetkür-*, *iz-*, *kel-*, *keltür-*, *keç-*, *kör-*, *qal-*, *qil-*, *sündür-*, *tap-*, *tegür-*, *tuz-*, *tut-* verb-predicate were used in the examples: *alınur sabāq* – «lessons are learned» (2v6), *ijāzat berdi* – «permitted» (177v5), *favt boldi* – «finished» (140v21).

One of the most productive auxiliary verbs in the formation of compound verbs in the Turkic language is the auxiliary verbs *qil-* and *bol-*. The auxiliary verb *qil-* together with [*al-‘ism*+Turkic verb] pattern formed 284 and with [Arabic verb+Turkic verb] one compound verb, while auxiliary verb *bol-* formed 185 compound verbs. The most productive lexemes used in forming the compound verbs belong to *al-‘ism*. In the dissertation identifies the structural features of the Arabic morphological patterns of *masdar*, participles and adjectives, which are actively involved in the formation of new lexemes, including self-busy and professional words with the auxiliary verbs *qil-* and *bol-*. Besides, on the basis of statistic analysis, were made theoretical conclusions on the degree of their implementation in the book.

In the sub-chapter titled «*The syntactic analysis of constructions with participation of Arabic loanwords*» the Arabic grammatical features of the compounds formed with the participation of Arabic words in «Qisasi Rabghuzi» are preserved in the form of adaptive attribute, *idāfa* (grammatical particle) and in the form of *idāfa chain*, compounds used with Arabic compound pronouns), formed with the help of Persian *idāfa*, with or without Turkic *idāfa*, the models that make

up the compounds in groups, such as the *idāfa* compounds formed using Persian or Turkic elements, have been identified, and their syntactic properties have been illustrated through examples.

The third chapter is entitled «**Semantics of arabic loanwords in «Qisasi Rabguzi»**». This chapter investigates the interpretation of Arabic sentences, words and phrases in Turkic the meaning, semantics of religious terms and transfer of meaning phenomenon of Arabic loanwords.

In the sub-chapter titled «*The principles of interpretation of Arabic lexical units in Turkic*» Rabguzi used the methods of interpretation or commentary in dealing with Turkic equivalents of the Arabic units in the text in order to comprehend the meaning of the idea expressed in the work, in delivering and translating the Arabic word or phrase into the Turkic text and reveals it as a turkic language means. The author uses small texts in Arabic (prophecy of the prophets) to explain the semantic features of the language of the work, of Arabic sentences used in the story (sentences from ayat or ayat interpretation, hadith, du‘ā, aphorism and abstracts of dialogues), of lexemes copied directly from ayats into Turkic sentences, of words and phrases belonging to different subject groups and expressing their attitude to the Arabic letters with a turkic commentary or translation.

Quoted in part from ayat 36 of Surah as-Sad, the lexeme رُخَاءٌ – «the gentle breeze» is used in the work as «...*ruḫā*’ ‘*arab tilinčä yumşaq yel bolur*» (138r6). In 57 ayat of Surah Baqara the lexemes الْمَنَّ وَالسَّلْوَى – «the heaven food and (prepared) quails» given with the du‘ās of Musa (a.s.): *Manna yandaq şakarî va salvā buldurčîn eti bolur söklünmiş* (118v9). – Manna is quail meat cooked with icing sugar and salva.

As is known, there are several opinions of tafsir scholars for the definition of *manna*. For example, Ibn Kasir said: «...if you eat that, then it is meal and delicious, add to water, then it becomes a drink»¹⁷. Mahmud Zamaxshariy in «Tafsiri Kashshaf» said of *manna* as «الْمَنُّ وَهُوَ التَّرْنَجَبِينُ», Ibn Munzir in «Lisanu-l-arab» defines it as «Manna is a sweet liquid, leaking from tree or bush, as they say, it’s taranjabīn»¹⁸. Although information about the lexeme ترنجبين is not found in modern Arabic dictionaries, it is described in Persian dictionaries as «sugar separation in *yantak* (a kind of desert grass)¹⁹. As is seen, Rabguzi could reveal the meaning of lexeme *manna* through laconic and short expression method, appropriate to the above mentioned opinions.

In the sub-chapter titled «*The semantics of religious terms of the work*» it was defined that the religious terms were used within the thematic groups of names of Allah, religious issues, worship, political, social and economic life of the Muslim society and mystical (sufiy) terms. According to Islamic doctrine, the names of Allah – الأسماء الحسنى (Al-asmāu-l-ḥusnā) that is called «the beautiful names», contextually expresses its qualities and features. In the work the 18 names of Allah

¹⁷تفسير القرآن العظيم للحافظ أبي الفداء اسماعيل بن عمر بن كثير القرشي الدمشقي. . - بيروت- لبنان: دار ابن حزم، 2000. - ص. 133

¹⁸ See: 78 ص - ص المعرفة، 2009. - بيروت- لبنان: دار المعرفة، 2009.

¹⁹ See: 315 ص. - ص. 1964. - تهران، 1964. - حسن عميد. فرهنگ فارسی عميد. - تهران، 1964. - ص. 315. - Москва, 1953. - С. 117.

were used in accordance with the Turkic language without the definite article. In the work the words like *rabb*, *mavlā*, *ḥaḍrat* meaning *Allāh* in the Islamic notion, were used as synonyms.

The lexeme *mavlā* used in 556 places in the work, was formed from the verb *وَلَّى* meaning «manage, govern»²⁰. The lexeme *Mavlīnā* having meanings as «The Guide, Patron, Lord» was used as «The Lord» with relation to Allah in ayat 286 of Surah Baqara, Surah Tavba and other such like ayats. Sometimes this lexeme gives the quality of the Creator as *Allāh mavlā* «The Lord of Universe»²¹ for many other cases expresses the meaning of Allah as *Mavlā ta'ālā* «great Lord», *Mavlā 'azza va jalla* «the dearest and greatest Lord». In the sub-chapter titled «*The phenomenon of meaning transfer with participation of Arabic loanwords*» the methods of meaning transfer of arabic sentences and constructions, formed on the basis of the models [arabic lexeme + arabic lexeme], [arabic lexeme + turkic lexeme], [turkic lexeme + arabic lexeme], like *tašbīh*, *majāz*, *isti'āra* and *kināya* were skillfully used. While some methods were introduced directly through the introduction or quotation in the process of adding Arabic sentences and combinations to the work, some were skillfully created with using Turkic, Arabic and Persian elements.

In the work Arabic word and word combinations were used in order to form the literary arts. In particular, such method as *tasbih* was widely used. For example: *Azrā'il bir badavī 'arab-teg kirip keldi* (236v3). In this sentence all features of *tasbih* are mentioned. *Azrā'il* – *mushabbah* (resembling), *badavī* – *vajhu-sh-shibh* (resembling feature), *'arab* – *mushabbah bih* (resembler), *teg* – *odotu-t-tasbih* (means of resemblance).

One more phenomenon of meaning transfer in the work is *majāz*. There are mental and lexical types of *majāz*. The structural content of mental *majāz*, used in the phrases, with participation of arabic loanwords, is as follows: [arabic *fā'il* (doer of the action) + turkic verb or participle], [turkic *fā'il* + arabic *masdar* + turkic auxiliary verb], [turkic-arabic *fā'il* + turkic verb], [arabic *fā'il* + turkic verb].

It is possible to observe the phenomena of with participation of arabic loanwords as *علاقة السببية* – the cause of the verb, *علاقة المفعولية* – the *ism fā'il* to the *maf'ūl*, *علاقة الزمانية* – the figurative reliance of the verb on the tense.

Another phenomenon used with meaning transfer of Arabic words is *isti'āra*. The phrase can be considered as *isti'āra* if: 1) it is based on *tašbīh*; 2) the existence of *qarina*²² in the content; 3) a word doesn't serve for itself; 4) when a resembler or resembled must be omitted. In some resources there were given 2 types of *isti'āra*, in other sources 3 types.

In terms of quantity, the *isti'āra-i mušarraḥa* in the model [arabic noun + arabic noun] and [arabic noun + turkic noun] were used equally. Most of them are formed in the form of *izofa* without Turkic characters. In some cases, the *isti'āra* is

²⁰ Ан-Найм. Арабча-ўзбекча луғат. – Тошкент, 2003. – 935 б.

²¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. II том. Э.Фозилов таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 188.

²² *Qarina* – a word that prevents the figurative meaning from being understood as the real meaning. See: Рустамий С.А. Балоғат илмида лингвистик назариялар ва тил ҳодисаларининг ёритилиши. – Тошкент, 2017. – Б. 99.

expressed in Turkic characters, Arabic and Persian izofa. For example: *Haybat bisāti yazilsun*. – According to Islamic teachings, the phrase *haybat bisāti*, which consists of Arabic phrases in the sentence «*Let the carpet of terror be laid*» (249r4), is likened to the denotation of the Day of Judgment. So, «resurrection» is analogous, while greatness is similar. Apparently, the *mushabbah* was omitted, and the lexeme of majesty served as a *qarina*, i.e., the word did not serve itself. This meaning of migration must be understood in the sense of «when the Day of Judgment comes».

Another method of meaning transfer that is actively used with the participation of Arabic loanwords is *kināya*. There are *quality*, *mavsūf* and *nisbat* types of *kināya*, and its quality type is widely used in the work. Much of the *kināya*, which is meant to be described by the adjectives in the work, is reflected in the Arabic hypothetical compounds that have entered through Islamic culture. For example, the phrase *ṣādiqul-va'd* «faithful to the promise» (47v14), refers to prophet Ibrahim, who was prepared to sacrifice his child faithfully, and by the adjective «faithful» the author mentioned *mavsuf* – Ibrahim (a.s.). The methods of meaning transfer of lexical units created on the basis of Arabic loanwords was separately mentioned and the ir essence was commented through the examples taken from «Qisasi Rabguzi».

CONCLUSION

The structural and semantic study of Arabic sentences and loanwords used in the work «Qisasi Rabguzi», first created in the Turkic language on the basis of Islamic sources, allows us to draw the following conclusions:

1. Sources such as the *Qur'ān*, tafsir, hadith and examples of Arabic folklore were the basis for the use of 1355 Arabic sentences introduced into the Turkic text. While the Arabic sentences, which convey the main meaning of the Prophet's stories, are formed on the basis of commentaries, and the sentences taken from the hadiths are artistically polished.

2. Rabguzi skillfully used the possibilities of the art of *iqtibās* from the ayats of the *Qur'ān* to support and prove his point of view. According to the *iqtibās* art from the ayats of the *Qur'ān*, 968 ayats from 79 suras were quoted without changes, with some modifications and based on the principles of indicating the meaning. In particular, the number of quoted ayats without changes was 80 percent (780 ayats), used with minor changes 3 percent (30 ayats), and quotations used with reference to the meaning 12 percent (117 ayats). 684 ayats in the work are quoted in part, and 284 – in full

3. To strengthen and substantiate the opinion, 59 Arabic hadiths were used in the work on topics such as the virtues of the Prophet and his companions, religious and domestic issues, reward for good habits, the consequences of bad habits such as haste, arrogance, etc. The author quotes the text of the hadith without changes during the citation process.

4. In the process of forming speech, *du'ās* are included in the text using the *itnāb* (إطناب) method, which is used to more fully express the goal, confirm the

essence and enrich it with additional meanings using du'ās used with various types, such as مأثورة *ma'sūra*, the text of which is exactly defined in the *Qur'ān* and hadith, as well as مخترع *muxtara'*, the text of which was freely presented by a person with supplication and used after the person and the person's name.

5. Structural analysis of loanwords based on Arabic morphology (الصرف) consists mainly of Arabic borrowing words of the noun category (الإسم), most of which are *masdar* (المصدر), active (الفاعل) and passive (المفعول) participles and adjectives formed by affixal internal inflection. The most borrowed words in the work are *masdars*. Arabic loanwords formed from *masdar* and adjectives are found in the form of *iqtibās* in the Arabic text, as an introduction to the Turkic text.

6. The lexemes formed by adding the Turkic auxiliary verbs to the stem of the Arabic loanwords were created by the composition method. Most of the vocabulary used as the basis for the Arabic stem is *masdar*, participle and adjectives. Based on the model [Arabic stem + bol- // qil-], 470 verbs were used. Persian elements were borrowed through the Persian language, while the Turkic word-formation suffixes were formed in the process of borrowing into these languages.

7. Most of the constructions formed with the participation of Arabic words in the work are formed by the element of the Persian *idāfa*, the definite and indefinite forms of the Turkic *idāfa* (genitive construction). The grammatical features of the Arabic language are preserved in combinations of the adaptive attribute (صفة و موصوف) and *idāfa* (مضاف و مضاف إليه). Most of the adaptive attribute compositions are well-known nouns that have adapted to the rules of this language system in the process of learning the Turkic language.

8. The role of Rabghuzi in clarifying the meaning of Arabic sentences, words and phrases is great, and the meaning of small Arabic texts is mainly expressed in the Turkic meaning. The influence of medieval Islamic literature, especially the science of *tafsir*, is evident in the clarification of the meanings of the ayats. While the Arabic sentences are explained by direct translation and Turkic commentaries, the Arabic lexemes are interpreted by the *iqtibās* of Turkic meanings.

9. Religious terms in the work are used in thematic terms such as the names of Allah, religious issues, worship, the political, social and economic life of the Muslim community (*fikh*) and Sufizm. Arabic lexemes related to the name and attribute of «Allāh» serve to glorify «the Creator» and to express some of his attributes, and 18 names are given in the adapted Turkic language without a definite article.

10. The work skillfully uses *tašbīh*, *majāz*, *isti'āra* and *kināya*, serving to convey meaning and semantic transfer, with the participation of Arabic sentences and combinations formed on the basis of the models [Arabic lexeme + Arabic lexeme], [Arabic lexeme + Turkic lexeme], [Turkic lexeme + Arabic lexeme].

Based on the above conclusions, the following proposals and recommendations were formed:

1. To fully understand and correctly interpret the content of the work, it is necessary to create a thesaurus «Religious terms in the work «Qisasi Rabghuzi» as

a result, the practical skills of understanding and promoting the lexical and semantic features of religious and mystical terms are formed.

2. In order to show the influence of the language of classical texts of medieval Islamic literature on the subject «The Science of Balāğat», it is advisable to organize a seminar «The influence of medieval Islamic literature on the language of Uzbek classical works».

3. In order to widely disseminate the balāğat of Rabguzi about the semantic features of Arabic sentences and phrases, his ability to correctly interpret the features of the text meanings of the text and the ways to achieve its semantic superiority, the organization of the «Balāğat course» for students of the Faculty of Classical Oriental Philology contributes to the growth of the importance of classical works, the sense of pride of young people on heritage of ancestors and their skills.

**РАЗОВЫЙ СОВЕТ ПРИ НАУЧНОМ СОВЕТЕ
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 ПО ПРИСУЖДЕНИЮ
УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ МЕЖДУНАРОДНОЙ ИСЛАМСКОЙ
АКАДЕМИИ УЗБЕКИСТАНА**

МЕЖДУНАРОДНОЙ ИСЛАМСКОЙ АКАДЕМИИ УЗБЕКИСТАНА

САГДУЛЛАЕВА ДИЛФУЗА КАРИМУЛЛАЕВНА

**СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ АРАБСКИХ
ПРЕДЛОЖЕНИЙ И ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ В ПРОИЗВЕДЕНИИ
«КИСАСИ РАБГУЗИ»**

24.00.04 – Классическая восточная литература и источниковедение

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ
ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD) ПО ФИЛОЛОГИЧЕСКИМ НАУКАМ**

ТАШКЕНТ – 2021

Тема диссертации доктора философии (PhD) зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан под номером B2021.1.PhD/Fil773.

Диссертация выполнена в Международной исламской академии Узбекистана.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекском, английском, русском (резюме)) размещен на веб-странице Ученого совета вуза (www.iiuu.uz) и на информационно-образовательном портале «Ziyounet» (www.ziyounet.uz)

Научный руководитель: Рустамий Салимаход Алийбеги кизи
доктор филологических наук, доцент

Официальные оппоненты: Абдушукуров Бахтиёр Бурунович
доктор филологических наук, профессор

Мирзиятов Шухрат Миргиязович
доктор философии (PhD) по филологическим наукам, доцент

Ведущая организация: Институт узбекского языка, литературы и фольклора

Защита диссертации состоится «15» ноября 2021 года в 10⁰⁰ часов на платформе Головного научно-методического центра на заседании Разового совета при научном совете DSc.35/30.12.2019.IsI/Taz/F.57.01 по присуждению ученых степеней при Международной исламской академии Узбекистана (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11, Тел: (99871) 244-00-56; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiuu.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Международной исламской академии Узбекистана (зарегистрирована за № 80). (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11. Тел (99871) 244-00-91; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiuu.uz).

Автореферат диссертации разослан «25» октября 2021 года.
(реестр протокола рассылки № 1 от «8» октября 2021 года).

З.М.Исламов
Председатель Разового научного совета по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук, профессор

Н.А.Мухамедов
Ученый секретарь Разового научного совета по присуждению ученых степеней (DSc), доктор исторических наук, доцент

Н.Г.Низомиддинов
Председатель Разового научного семинара при Научном Совете по присуждению ученых степеней доктор филологических наук, и.о. профессора

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Целью исследования является выявление структурно-семантических особенностей арабских предложений и заимствованных слов в произведении «Кисаси Рабгузи».

Объектом исследования являются арабские предложения и заимствованные слова в произведении «Кисаси Рабгузи».

Научная новизна исследования заключается в следующем:

выявлено, что в текст произведения «Кисаси Рабгузи» на основе метода *itnāb* (إطناب) искусства красноречия в виде образцов устного народного творчества, хадисов, аятов и толкований Корана были введены 1355 арабских предложений;

доказано, что в тексте произведения лексические единицы, образованные на основе арабских заимствований, посредством методов *tašbīh*, *majāz*, *isti'āra* и *kināya* используемых для усиления эмоциональной окрашенности и лингвопоэтического значения, употреблены в переносном смысле;

доказано, что для раскрытия семантики лексических единиц арабских предложений с использованием подстрочного перевода непосредственно со стороны Рабгузи приведены тюркские примечания, методы цитирования тюркского эквивалента арабских лексем;

в произведении были определены семантические значения 339 лексем религиозного характера из числа прекрасных имён Аллаха (خالق *Xāliq*, عالم *'Alīm*, سمیع *Samī*'), а также касающихся вопросов вероисповедания (ملك الموت *malaku-l-mavt*, كفر *kufr*) и ритуалов поклонения (ركوع *ruku* 'تسبیح *tasbīh*), относящихся к проблемам суфизма (شريعة *šarī'at*, نگاه *nikāh*, زكاة *zakāt*) и мусульманского права (أخيار *axyār*, عمارة *'ammāra*).

Внедрение результатов диссертации. На основе научных результатов, полученных при структурно-семантическом исследовании арабских предложений и заимствованных слов в произведении «Кисаси Рабгузий»:

результаты, полученные при изучении произведения «Кисаси Рабгузи» о том, что арабские предложения были введены в тюркский текст в форме *итнаба* (إطناب), и что их использование производилось на основе таких источников, как Коран, тафсир, хадисы и афоризмы из арабского фольклора

были включены в содержание книги «Буюк юрт алломалари», подготовленной по заказу Международного научно-исследовательского центра Имама Термизи (Справка Комитета по делам религии при Кабинете Министров Республики Узбекистан от 09 июля 2021 года № 02-03/4384; Справка Международного научно-исследовательского центра Имама Термизи от 24 июля 2020 года № 24-06-104). В результате чего имеется возможность представить широкой общественности вопросы, связанные с включением коранических наук в произведения классиков средневековья;

научно-теоретические результаты такие, как арабские заимствованные слова, используемые в контексте в переносном смысле, выраженные через *tašbīh*, *majāz*, *isti'āra* и *kināya* были использованы в теоретической части фундаментального проекта ФА-Ф-1 «Исследование истории каракалпакского фольклора и литературы» (2017-2020) (Справка Академии Наук Республики Узбекистан от 3 мая 2021 года № 17.01/23). Результаты исследования послужили основанием для раскрытия статуса арабского языка и его роли в истории литературы Золотой Орды;

результаты и данные о содержании арабских предложений, слов и фраз в тюркских переводах или комментариях были использованы на онлайн-выставке «Рукописи и редкие публикации», организованной Домом-музеем Гафура Гуляма (Справка Министерства культуры Республики Узбекистан от 27 января 2021 года № 03-12-08-397). В результате, экскурсионные тексты экспозиций по узбекскому языку и литературе в музейной системе обогащены информацией о языковых особенностях;

научные выводы по определению семантических значений 339 лексем религиозного характера из числа прекрасных имён Аллаха (خالق *Xāliq*, عالم *'Alīm*, سمیع *Samī*), а также касающихся вопросов вероисповедания (ملك الموت *malaku-l-mavt*, كفر *kufr*) и ритуалов поклонения (ركوع *ruku*, تسبیح *tasbīh*), относящихся к проблемам суфизма (شريعة *šarī'at*, نكاه *nikāh*, زكاة *zakāt*) и мусульманского права (أخيار *axyār*, عمارة *'ammāra*) использованы в программе «Такдимот» телеканала «Узбекистан» Национальной телерадиокомпании Узбекистана (Справка Национальной телерадиокомпании Узбекистана от 26 апреля 2021 года № 02-40-618). В результате до телезрителей доведены сведения о правильном и научно обоснованном понимании и толковании значения религиозных терминов в произведении.

Структура и объем диссертации. Содержание диссертации состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и приложения. Объем диссертации составляет 141 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть; I part)

1. Sagdullaeva D.K. The lexical groups of Arabic loanwords used in the «Qisasi Rabguzi» // Ислом зиёси. – Тошкент, 2018. – № 4. – Б. 39-44 (10.00.00; № 7), (24.00.00; № 17).

2. Сагдуллаева Д.К. Рабғузийнинг «Сулаймон бин Довуд алайҳи-с-салом қиссаси»даги арабий ўзлашмаларнинг морфологик хусусиятлари // Бухоро давлат университети илмий ахбороти. – Бухоро, 2019. – № 2. – Б. 84-89 (10.00.00; № 1).

3. Сагдуллаева Д.К. «Қисаси Рабғузий» асарида қўлланган синтактик воситалар // Имом Бухорий сабоқлари. – Самарқанд, 2019. – № 4. – Б. 113-115 (24.00.02; № 13).

4. Сагдуллаева Д.К. «Қисаси Рабғузий» асарида қўлланган арабий ўзлашмаларнинг тематик таснифи // ЎзМУ хабарлари. – Тошкент, 2019. – № 1/1. – Б. 168-174 (10.00.00; № 15), (24.00.00; № 18).

5. Сагдуллаева Д.К. «Қисаси Рабғузий» асаридаги арабий бирикмаларнинг синтактик таҳлили // Ислом зиёси. – Тошкент, 2020. – № 1. – Б. 177-184 (10.00.00; № 7), (24.00.00; № 17).

6. Сагдуллаева Д.К. «Қисаси Рабғузий» асарида келтирилган тарихий шахслар ва ислом уламолари хусусида // Ислом тафаккури. – Тошкент, 2020. – № 2. – Б. 106-109 (24.00.00; № 17).

7. Сагдуллаева Д.К. «Қисаси Рабғузий» асаридаги форсий элементлар ёрдамида ҳосил бўлган арабий ўзлашмалар // Хорижий филология: тил, адабиёт, таълим илмий журнали. – Самарқанд, 2020. – № 2. – Б. 112-115 (10.00.00; № 10).

8. Sagdullaeva D.K. The methods of meaning transfer of Arabic loanwords in «Qisasi Rabguzi» // ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal <https://saarj.com>. e-ISSN:2249-7137 India Vol. 10, Issue 11, November 2020. – P. 2174-2179 (Impact Factor: SJIF 2020 = 7.13; № 23).

9. Sagdullaeva D.K. Methodology for studying the verses of the Holy Qur`an in «Qisasi Rabguzi». Turkic online journal of Qualitative Inquiry (TOJQI). Volume 6, July 2021. – P. 6683-6688 (<https://www.scopus.com/sourceid/21101019739>).

10. Сагдуллаева Д.К. О денотативной систематизации некоторых слов арабского происхождения в тюркоязычном произведении «Кисаси Рабгузи» // Языки и культуры народов России и мира. Материалы докладов I международной научной конференции. – Махачкала, 2019. – С. 353-358.

11. Сагдуллаева Д.К. Использование некоторых квазипричастий арабского происхождения в произведение «Кисаси Рабгузи» // Monografia pokonferensyjna. Science, research, development. № 25. – Berlin, 2020. – С. 100-102.

12. Сагдуллаева Д.К. «Қисаси Рабғузий» асаридаги оятларнинг насрий матнда қўллаш хусусиятлари // Диншуносликнинг долзарб муаммолари.

Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Тошкент, 2020. – Б. 160-161.

13. Сагдуллаева Д.К. «Қисаси Рабғузий» асарида қўлланган арабий ҳикматлар // Она тили – миллат кўзгуси. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Тошкент, 2020. – Б. 357-360.

II бўлим (II часть, part II)

14. Sagdullaeva D.K. The morphological peculiarities of Arabic loanwords in «The stories of prophets» by Rabguzi // International scientific journal. – Philadelphia, USA issue 09, volume 77 published 29.09.2019. – P. 138-141 (Impact Factor: ISJI 2019 = 7,716).

15. Sagdullaeva D.K. The classification and definition of Arabic proper nouns used in the work of «The stories of prophets» by Rabghuzi // Общественные и гуманитарные науки. Материалы докладов 84-й научно-технической международной конференции. – Минск, 2020. – С. 383-386.

16. Сагдуллаева Д.К. «Қисаси Рабғузий» асарида ислом тарихий шахсларига оид баъзи антропонимлар // Диншуносликнинг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Тошкент, 2019. – Б. 111-112.

17. Сагдуллаева Д.К. «Қисаси Рабғузий» асарида иқтибос санъатининг қўлланилиши // Ёш олимларнинг илмий мақолалари тўплами. – Тошкент, 2019. – Б. 206-213.

18. Сагдуллаева Д.К. «Қисаси Рабғузий» асарида қўлланган арабий сифатловчи аниқловчи бирикмалар таҳлили // Ўзбек мумтоз адабиётини ўрганишнинг назарий ва манбавий асослари. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Тошкент, 2019. – Б. 221-225.

19. Сагдуллаева Д.К. «Қисаси Рабғузий» асарида туркий феъл ҳосил қилишда қўлланган арабча масдарлар // Таржима ва маданият: муаммолар, ечимлар, стратегиялар. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Тошкент, 2020. – Б. 152-156.

20. Сагдуллаева Д.К. «Қисаси Рабғузий» ва «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарларида келтирилган оятлар таҳлили // Ўзбек филологиясининг долзарб муаммолари: талқин ва таҳлиллар. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Жиззах, 2020. – Б. 118-120.

21. Сагдуллаева Д.К. «Қисаси Рабғузий» асарида туркий феъл ясашда қўлланган арабий ўзлашмалар // Убайдулла Уватов – манбашунослик ва ҳадисшунослик дарғаси. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари тўплами. – Тошкент, 2021. – Б. 160-165.

22. Сагдуллаева Д.К. «Қисаси Рабғузий» асаридаги арабча лексемаларнинг туркий тилдаги талқини хусусида. Ислом цивилизацияси ривожида алломалар меросининг ўрни. Ёш олимлар III илмий-амалий тўплами. – Тошкент, 2021. – Б. 34-37.

Автореферат «Жамият ва бошқарув» журнали таҳририятида таҳрирдан ўтказилиб, ўзбек, инглиз ва рус тилларидаги матнлар ўзаро мувофиқлаштирилди.

Босишга рухсат этилди: _____ 2021 йил.
Бичими 60x84 ¹/₁₆, «Times New Roman»
гарнитурда рақамли босма усулида босилди.
Шартли босма табағи 3. Адади: 100. Буюртма: № _____.

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси,
100197, Тошкент, Интизор кўчаси, 68.

«АКАДЕМИЯ НОШИРЛИК МАРКАЗИ»
Давлат унитар корхонасида чоп этилди.